

SH.M.ISABEKOV

**SHAXMAT TARIXI
VA
UNING ASOSLARI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

ISABEKOV SHUHRAIJON MUXAMMADJONOVICH

**SHAXMAT TARIXI VA UNING
ASOSLARI**

USLUBIY QO‘LLANMA

Namangan – 2022.

Ushbu uslubiy qo‘llanma Namangan davlat universiteti Kengashining 2021-yil 26-avgustdagi 1-son majlisi bayoni bilan tasdiqlangan muvaqqat fan dasturi asosida ishlab chiqilgan. Uslubiy qo‘llanma 60110200 – Maktabgacha ta’lim va 60110500- Boshlang’ich ta’lim yo‘nalishlari talabalari, jismoniy tarbiya va sport sohasi vakillari, murabbiylar, shaxmat haqida dastlabki bilimlarga ega bo‘lgan shaxmat ixlosmandlari uchun mo‘ljallangan. Qo‘llanmada shaxmat tarixi va uning rivojlanishi, shaxmatni o‘qitish metodikasi va uni integratsiyalashgan holda o‘qitish, shaxmat strategiyasi va taktikasi asoslari, shaxmatchining etikasi asoslari kabi mavzularning asosiy mazmuni yoritilgan.

Настоящее пособие составлено на основе временной научной программы, утвержденной протоколом 1-го заседания Совета Наманганского государственного университета от 26 августа 2021 года. Пособие предназначено для учащихся 60110200 - Дошкольное и 60110500 - Начальное образование, представителей физической культуры и спорта, тренеров, любителей шахмат, имеющих базовые знания шахмат. Пособие освещает историю шахмат и их развитие, методику обучения шахматам и их комплексное обучение, основы шахматной стратегии и тактики, основы шахматной этики.

This manual is based on the interim science program approved by the minutes of the 1st meeting of the Council of Namangan State University on August 26, 2021. The manual is intended for students of 60110200 - Preschool and 60110500 - Primary education, representatives of physical culture and sports, coaches, chess enthusiasts with a basic knowledge of chess. The handbook covers the history of chess and its development, the methodology of teaching chess and its integrated teaching, the basics of chess strategy and tactics, the basics of chess ethics.

Muallif:

Sh.Isabekov - NamDU Fakultetlararo jismoniy madaniyat kafedrasida katta o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

B.Boyboboyev . - NamDU Fakultetlararo jismoniy madaniyat kafedrasida dotsenti, p.f.n.

Q.Sotvoldiyev. - NamMTI Ijtimoiy fanlar kafedrasida dotsenti.

Namangan davlat universiteti, o‘quv-uslubiy kengashining 2022-yil 15-iyundagi 11-sonli yig‘ilish qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi uzluksiz ta’lim tizimi muassasalarini yangi avlod o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlash, talaba-o‘quvchilarni komil inson qilib yetishishiga qaratilgan innovatsion darsliklar va o‘quv adabiyotlarini yaratish bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Hozirgi kunda zamonaviy ta’limni tashkil etishga qo‘yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt ichida muayyan nazariy bilimlarni o‘quvchilarga yetkazib berish asosida ma’lum faoliyat ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, faoliyatni nazorat qilish, talabalar tomonidan egallangan nazariy va amaliy bilimlar darajasini baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahoratni, ta’lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

O‘yin har doim tarbiyaning asosi bo‘lib kelgan. Bu jarayonda shaxmat qanday rol o‘ynashi mumkin? Shaxmat ko‘pincha “o‘yin” deb nomlanadi. Ha, bu o‘yin. Ammo u sport, fan, hatto san’atning ko‘plab elementlarini o‘z ichiga oladi. Shaxmatning o‘tmishi va bugungi kunini, ularning ko‘p qirrali ijtimoiy ta’sirini hisobga olgan holda, mubolag‘asiz aytish mumkinki: shaxmat insoniyat madaniyatining ajoyib va zarur qismidir. Buni jamiyatda shaxmatning ijtimoiy ta’siri kuchayib borayotganini o‘zi ko‘rsatib turibdi.

Maktabda shaxmat majburiy fan sifatida kerakmi? O‘quv jarayonida u qanday vazifalarni hal qilishi mumkin?

Ko‘plab olimlarning ta’kidlashicha, shaxmat – umumiy va intellektual qobiliyatlarni rivojlantiruvchi ta’limning bir turi hisoblanib, psixologik jarayonlarni rivojlantiruvchi, insonni aqliy, ijodiy va tarbiyaviy komolotga erishishiga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. Shaxmat o‘quvchilarni yanada ma’nan sog‘lom qilib tarbiyalashda qo‘shimcha vosita bo‘lib xizmat qiladi. Buning sababi, o‘yin jarayoni oddiy manipulyativ mexanik yodlash emas, balki har safar jiddiy tahliliy faoliyatni rivojlantiradi. Shaxmat bilan shug‘ullanadigan bolalarni, har qanday maktab fanlarini o‘rganishi osonroq kechadi.

2018-yil 9-avgustda O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida Prezident qarori imzolandi. Unda Respublikamizdagi 150 ta umumta’lim maktabining 2-sinfida sinov tariqasida shaxmat darslari o‘tilishi belgilab berildi.¹ Shuningdek 2021-yil 14-yanvardagi “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari imzolandi.²

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-3906 sonli Qarori. 2018-yil 9-avgust.

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda

Bu esa oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislar tayyorlash jarayonida shaxmat ta'limi va nazariyasini, shaxmatni o'qitishning didaktik tamoyillarini talabalarga chuqurroq o'rgatish va ko'nikma va malakalarni hosil qilish vazifasini qo'ydi. Shu nuqtai nazardan shaxmat o'yinini keng jamoatchilik orasida rivojlantirish va uning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyatini o'rganish bu sohadagi ilmiy izlanishlarni yanada kuchaytirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ushbu uslubiy qo'llanmada shaxmat tarixi va uning rivojlanishi, O'zbekistonda shaxmatning rivojlanishi va o'zbek shaxmat maktabi, oliy ta'limda shaxmatni o'qitish metodikasi, shaxmatni integratsiyalashgan holda o'qitish, shaxmatchining psixologik va jismoniy tayyorgarligi muammolari, shaxmat strategiyasi va taktikasi asoslari, shaxmat estetikasi asoslari, shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati hamda shaxmat terminlari kabi mavzularning asosiy mazmuni yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan, foydalaniladigan asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlari ko'rsatilgan, o'zini o'zi nazorat qilishga oid savollar turkumi, testlar, mavzuga tegishli tayanch atama va iboralar keltirilgan.

O'ylaymizki uslubiy qo'llanma oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan talabalarga, shaxmat ixlosmandlariga shaxmat nazariyasi va metodikasi fanini o'zlashtirishlariga, shaxmatni o'qitish metodikasini o'rgatishda o'z o'rniga ega bo'ladi.

Uslubiy qo'llanmaning yaratilishida asosiy boblari va mavzularini yoritishda muqaddam nashr etilgan ilmiy-nazariy va uslubiy ma'lumotlar hamda xorijda yaratilgan o'quv qo'llanmalar asos bo'lib xizmat qildi.

I-BOB. SHAXMAT TARIXI VA UNING RIVOJLANISHI

Tayanch soʻz va iboralar:

- shatranj, shaxmat tarixi, FIDE, professional shaxmat assotsatsiyasi, klassik shaxmat

I.1. Shaxmatning qadimiyligi, kelib chiqishi va rivojlanishi

Shaxmatning birinchi marta qayerda paydo boʻlganligi haqidagi masala inson madaniyati tarixidan qiziqarli oʻrin olgan. Jahonning juda koʻp olimlari bu masalani hal qilish uchun bir necha asrlar davomida urinib keldilar. Hozirgacha saqlanib kelgan koʻpgina afsonalar shaxmatning birinchi vatani Hindiston ekanligidan dalolat beradi. Shaxmat donalari orasida Hindistonga xos fillarning boʻlishi, qadimiy qoʻl yozmalarda «radja» (shoh), «anga» (qoʻr) kabi hindcha soʻzlarning qoʻllanilishi bu oʻyinning tarixi bilan shugʻullanuvchilarni yuqoridagi fikrga olib keldi.

Shaxmatning boshlangʻich shakli – chaturanga, – eramizning II - IV asrlarida Panjob va Kashmir viloyatlarida paydo boʻlgan deyishga yetarli asos bor («chatur» - toʻrt, «anga» - qoʻr, yaʼni toʻrt qoʻr demakdir. Bu bilan hindlar: «jangovar fillar», «otliqlar», «jangovar aravalar» va «piyodalar»dan iborat qoʻshinni anglatganlar). Chaturanga hozirgi shaxmatga ancha oʻxshasa ham, lekin undagi donalar soni (hozirgidek farzinlar boʻlmagan) va oʻyin taxtasining koʻrinishi jihatidan farq qilardi. Eng katta farqi shunda ediki, hind shaxmatida maxsus shashqol boʻlib, oʻyinda yutish bu shashqolning qanday holatda tushishiga bogʻliq boʻlar edi.

Faktlarni yaxshi oʻrganish va taqqoslash – Oʻrta Osiyoning Panjob va Kashmirga yaqin viloyatlarida, taxminan, IV-V asrlarda hind chaturangasining qandaydir shakli asosida bu oʻyinning takomillashgan turi – shatrang paydo boʻldi degan xulosaga olib keladi. Shatrang takomillasha borib, donalarining soni jihatidan ham, bu donalarning taxtaga terilish tartibi jihatidan ham hozirgi shaxmat tusiga kiradi. Shoh, pyx va otni xuddi hozirgidek yuriladigan boʻlib qoladi, lekin farzin bilan diagonal boʻyicha faqat bir xonagagina yurilgan, fil diagonal boʻyicha bir xona tashlab, ikkinchisiga sakragan, piyodalar ikki xonaga surilmagan, rokirovka

bo'lmagan. Shunday qilib, bu farqni nazarga olmaganda, shatrang hozirgi zamon shaxmatiga juda yaqin bo'lib qolgan. Shatrang o'yinida shashqol bora-bora qo'llanilmaydigan bo'ldi, unda kurash raqib donalarining barchasini qirib tashlaguncha emas, balki shohni mot yoki pot qilguncha davom ettiriladigan bo'ldi.

Shatrang to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlarning O'rta Osiyo adabiyotida 600-yillarda tilga olinishi va hind chaturangasi haqidagi dastlabki ma'lumotlarning esa VII asrda paydo bo'lishi hamda VIII-IX asrlarda shatrang to'g'risidagi ma'lumotlar O'rta Osiyo adabiyotida ko'plab uchrashi bu o'yinning O'rta Osiyoda tobora avj ola boshlaganligidan dalolat beradi. Keyinroq butunlay shatrangga bag'ishlangan debyut va masalalarni o'z ichiga olgan qo'l yozmalar ham paydo bo'la boshlaydi.

Shatrang tez orada Hindiston va O'rta Osiyo bilan chegaradosh mamlakatlarga yoyila boshladi. Eron monarxiyasi va O'rta Osiyoning bir qismini bosib olgan arab istilochilari shatrang bilan VII asrda tanishadilar va «shatrang» so'zini «shatranj» tarzida talaffuz qiladilar.

I.2. O'rta Osiyo zaminida shaxmatning rivojlanishi

Shaxmatning kashf etilishi haqida shuni aytish mumkinki, bir necha yuz yillar davomida shaxmat donalarining soni va yurish xususiyatlarining o'zgarib kelganligi, takomillashganligi – shaxmatni afsonalardagi kabi bir kishi kashf etgan emas, balki bu murakkab ish nasldan-naslga o'tib kelgan xalq ijodining natijasidir. Shaxmat odamda aqliy musobaqalarning qiziqroq shakllariga ehtiyoj tug'ilishi natijasida paydo bo'ldi. Shaxmatda iste'dodliroq, uzoqroqni ko'ra oladigan, jur'atliroq tomon g'alabaga erishadi. Odam uchun esa shu kerak edi.

Dunyo tamadduniga ulkan xissa qo'shgan Vatanimiz zaminida ham shaxmat qadimdan o'ynalgan o'yin turidir. O'zbekiston milliy ensklapediyasida qayd etilganidek, O'zbekiston zaminida shaxmat chuqur ildiz otganini tasdiqlovchi manba'lar mavjud. 1972 yilda Surxondaryo viloyatidagi Dalvarzintepa yodgorligida olib borilgan arxeologik qazishmalar vaqtida Kushon davri, ya'ni I-II asrlarga oid shaxmat donalari, 1977 yilda Afrosiyobda (Samarqand) o'tkazilgan tadqiqodlar chog'ida VII-VIII asrlarga taalluqli yettita shaxmat donasi topilgan.

IX asrda yashagan arab olimi va shatranchisi al-Adliyning yozishicha, shatranjdagi inson tafakkurini cheklagan shoshxoldagi xollarning tushishiga qarab yurish, shoshxolning bekor qilinishi va bu o‘yinning rivojlanishida O‘rta Osiyo xalqlari muhim rol o‘ynagan. Abdulfatx Ahmad ibn Sijziy esa “Shatranj kitobi”da 819 yilda Xurosonda birinchi shaxmat musobaqasi o‘tkazilgan va O‘rta Osiyolik mashhur shaxmat ustasi Abu Bakr as-Suliy g‘olib chiqqani haqida ma’lumotlarni yozib qoldirgan.

Shuningdek, Abu Rayxon Beruniyning “Xindiston”, Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa’dayn va majmai bahrayn”, Alisher Navoiyning “Majolis un-Nafois”, “Lisson ut-tayr”, Zaxiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” kabi tarixiy asarlarda shaxmat (shatranj)ga oid qimmatli ma’lumotlar bor.

IX – X asrlarda O‘rta Osiyoda shatranj o‘z taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisiga ko‘tariladi va Abu Hofiz, Jobir, Abu Naim, Zayrob, Al Adli, Ar Rozi, Mavardi, As Suli singari ko‘pgina ajoyib shatranjchilar yetishib chiqadi.

Buyuk sohibqiron Amir Temur ham shaxmatga befarq bo‘lmagan. Sohibqiron xukmronlik qilgan davrida kuchli shatranjchilar Samarqandda to‘planishgan. Tabrizlik Ali ash-Shatranjiy (Oloviddin at-Tabriziy) Samarqandda o‘tkazilgan musobaqalarda ko‘p bora g‘olib chiqqan. Shatranj haqida kitob yozib, unga o‘zining XIV asrgacha O‘rta Osiyoda yashagan ko‘plab oliya (grossmeyster)lar haqida ma’lumot bergan. U sohibqironning o‘zi bilan ham shatranj o‘ynab turgan.

XII asrda yashagan Abul-Fath va XIV – XV asrlarda Temur saroyida yashagan Ali Shatranjiy zo‘r amaliy o‘yinchi bo‘lish bilan birga, zo‘r shatranj nazariyachilari ham edilar.

O‘sha davrning O‘rta Osiyo va arabcha qo‘l yozmalari debyutlar va o‘yin oxirlarining analizlariga bag‘ishlangan bo‘lib, asosan, masalalar to‘plami yoki, aniqroq qilib aytganda, «mansuba»lardan iborat edi.

O‘sha davrda o‘ynalgan partiyalardan (o‘ziga xos shaxmat notatsiyasi — alifbosi bo‘yicha yozilgan) ozginasi bizgacha yetib kelgan.

Shatranj o‘yinidagi sur‘atning sustligi «jang»ning shaxmatdagidek tez

boshlanib ketishiga xalaqit berardi, chunki piyodalar hamma vaqt bir xonagagina yura olar, farzin va fillar esa «kalta» yurishlar qilar edi. Shantranj o‘yinida bo‘ladigan asosiy janglarni tezlashtirish maqsadida, keyinchalik bir necha vaziyatlar – ta’biyalar o‘ylab chiqarildi va o‘yin shu vaziyatlardan boshlanadigan bo‘ldi. Ta’biyalarda piyodalar va sipoxlarning ko‘pchiligi taxtaning o‘rtasiga yaqinroq terilgan bo‘lar edi.

Yangi vaziyatlarni vujudga keltirish uchun intilish ayniqsa ajoyib mansubalar yaratishda rivoj topdi. O‘rta Osiyo mansubalari asosan, yutuqli va durang bo‘ladigan xillarga bo‘linadi. Bularning yutuqlilari hozirgi shaxmat masalalarini eslatadi, chunki ularda kurash shohni mot qilish bilan yakunlanadi. Samarqandlik Ali Shatranjiy tuzgan mansubalar o‘zining shakli va mazmunining mosligi, nafisligi bilan o‘rta asrlar kompozitsiyasida alohida o‘rin tutadi.

I.3. Evropa mamlakatlarida shaxmatning rivojlanishi

O‘rta dengiz bo‘yidagi bir necha mamlakatlarni arablar bosib olgandan so‘ng, VIII-IX asrlardan Italiya, Ispaniya va boshqa mamlakatlarda ham shaxmat o‘ynala boshlandi. O‘sha davrlarda yaratilgan ko‘pgina ajoyib mansubalar bizgacha yetib kelgan, Abul Abning IX asrga taalluqli qo‘l yozmasi ham buni isbotlaydi.

G‘arbiy Yevropada ham ayrim sharq shaxmat terminlari saqlanib qoldi. Masalan, ispanlar filni alfil deb yuritishadi. Shunday qilib, shaxmat o‘yini bilan ispanlar, portugaliyaliklar, italyanlar, fransuzlar, inglizlar va keyinroq nemislar, skandinaviyaliklar tanisha boshladilar. Qadimiy qo‘l yozmalarning tasdiqlashicha, avvallari Sharqda, XIII asrdan boshlab G‘arbda, podshoh saroyi ahllari-oqsuyaklar o‘q-yoy otish, qilichbozlik, ov qilish, she’r yozish va hokazolar qatorida shaxmatni ham yaxshi bilishlari kerak edi.

G‘arbiy Yevropada XIV – XV asrlarga kelib, ayrim shaxmat donalarining nomlari va yurishlari o‘zgara boshladi. Shatranjdagi kurashning Sharq feodallari hayotiga xos sust borishi G‘arb mamlakatlari turmushidagi jonliroq sharoitlarga aftidan, to‘g‘ri kelmagan bo‘lsa kerak. Uyg‘onish davrida, ya’ni yangi yerlarni ochish va ko‘pgina g‘arbiy yurishlar qilish davrida turmushning o‘zi shaxmat o‘yini xarakterining o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsata boshladi.

XV asrning oxirlari va XVI asrning boshlarida paydo bo'lgan shaxmat haqidagi birinchi bosma kitoblarda o'yin sur'atini kuchaytirish va uning ichki mazmunini boyitish taklif etila boshlandi. Shundan keyin farzin va fil hozirgidek uzoqqa yura oladigan bo'ldi, rokirovka qabul qilindi. Shunday qilib, shatranj o'rnini Yevropa shaxmati oldi.

XV – XVI asrlarda Lusena, Damiano Lopes yozgan kitoblar shaxmatning xalq ommasi o'rtasida tobora ko'proq tarqalishiga yordam berdi.

XVI – XVII asrlarda shaxmat ayniqsa Italiyada taraqqiy etdi, kombinatsiey deb ataluvchi o'ziga xos maktab vujudga keldi. Leonardo, Polerio, Salvio va Grekolar ana shu maktabning yirik namoyondalaridirlar. Ular o'z davrlarining eng zo'r shaxmatchilariga aylandilar XVIII asrga kelib, shaxmat sohasidagi ustunlik fransuzlar qo'liga o'tadi. Shu davrda Frantsiya jahonda madaniyati eng taraqqiy qilgan mamlakat edi.

XVIII asrning eng kuchli shaxmatchisi bo'lgan fransuz Filidor bir necha tamoyilial qoidalar ishlab chiqdi. U qoidalarni ishlab chiqish jarayonida piyodalar joylashuviga alohida e'tibor berdi. Uning «Shaxmat o'yinini tekshirish» degan kitobi turli xalqlar tilida ko'p marta nashr etilgan.

Filidor taklif etgan tizimning asosiy tamoyili — piyodalar bilan asta sekin hujum qilib borishdan iboratdir.

O'yinning bunday bir yoqlama davom ettirilishi borib-borib (XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab) tanqidga uchradi.

XVIII-asrning boshlaridan yana kombinatsion o'yin taraqqiy qila boshladi. Bu usulni taraqqiy ettirishda o'sha davrning eng kuchli shaxmatchilaridan Lyaburdon va Staunton alohida rol o'ynadilar.

I.4. Rossiyada shaxmatning rivojlanishi

Shaxmat o'yinining qadimgi Rusda rasm bo'lishi haqida juda ko'p fikrlar bor. Rossiyaga shaxmat birinchi marta qaysi tomondan - O'rta Osiyodanmi yoki Kavkazdanmi yoxud Xitoydanmi o'tganligi haqida biror aniqroq fikr aytish qiyin,

chunki hozircha bu masala yetarli ravishda aniqlanmagan. Ammo shaxmat Rusda qadimdan borligi ma'lum. Kiyev, Chernigov va Novgorod shaharlarida olib borilgan arxeologik tekshirishlar natijasida XI-asrdagi qadimiy shaxmat donalarining topilishi bu fikrimizning dalili bo'la oladi.

XIX-asrning boshlarida Rossiyada ham shaxmat taraqqiyotida yangi davr boshlandi. Birinchi rus shaxmat masteri A.D.Petrov Rossiyadagina emas, balki chet mamlakatlarda ham mohir shaxmatchi sifatida tanildi. 1824-yilda Petrovning shaxmat haqidagi mashhur qo'llanmasi bosilib chiqadi. Bu qo'llanma rus tilida birinchi marta nashr etilgan original asar edi. Bu asar Petrovning jonli, puxta kombinatsion uslubdan o'yin tarafdori ekanligidan dalolat beradi. Bu kitob A.S.Pushkin kutubxonasidan joy olgan. Petrov va uning zamondoshlaridan K.A.Yanish, I.S.Shumov, aka-uka, S.S. va D.S.Urusovlar, V.A.Mixaylovlar shaxmat nazariyasini boyitishda va Rossiyada shaxmatni targ'ib qilishda muhim rol o'ynadilar.

Birinchi rasmiy jahon chempioni V.Steynitsning asosiy raqiblaridan biri darajasiga ko'tarilgan ajoyib rus shaxmat masteri Mixail Ivanovich Chigorin (1850-1908) Rossiya shaxmat tarixidagina emas, balki jahon shaxmat tarixida ham katta iz qoldirgan kishilardan biridir.

Chigorin Rossiyada shaxmatni so'z bilan (turli gazetalarda shaxmat bo'limlari ochish, maxsus shaxmat jurnallari nashr etish yo'li bilan) ham, amaliy ish bilan ham targ'ib qildi. U rus shaxmat masterlari orasidan birinchi bo'lib xalqaro maydonga chiqdi va bu sohada boshqalarga yo'l ochib berdi. U, bir necha yirik musobaqalarda g'alaba qilib, 1880 – 1890 yillarda jahon chempionligiga asosiy da'vogarlar qatoriga o'tdi. Uning jahon birinchiligi uchun Steynits bilan olib borgan kurashlari tamoyilial xarakterda bo'lgani uchun juda keskin tus oldi. Chigorin Steynitsning «yangi» uslubdagi ayrim dogmatik qarashlariga, ya'ni u Steynits yaratgan «yangi» uslubning foydali qismiga emas, balki mutlaqo o'zgarmas deb hisoblagan, aslida esa, shaxmatdagi ijodkorlikni burishga olib keladigan quruq qoidalarga qattiq qarshi chiqdi. U shaxmat o'yinida hamma narsani xam umumiy tamoyillar emas, balki taxtada vujudga kelgan pozitsiyaning o'ziga xos xususiyatlari va undagi konkret

variantlar hal qiladi, deb uqtirdi. Chigorinning o‘z zamonasidan ancha ilgari ketgan g‘oyalarini o‘sha davrning oddiy shaxmatchilari uncha yaxshi tushunmadilar, chunki ular kim ko‘p yutsa, o‘shaning tarafdori edilar. Lekin Chigorin g‘oyalarini yaxshi tushungan kishilar, uning ijodiga boshqacha baho berardilar.

Masalan, Em. Lasker: «Shaxmat san’atini to‘g‘ri tushunish, o‘yinni ustalik bilan va chiroyli o‘ynash jihatidan Chigorin Steynitsdan ancha yuqori turadi»,— degan edi.

Chigorin o‘z shaxmat faoliyatida juda ko‘p amaliy muvaffaqiyatlar qozongan bo‘lsada, jahon chempioni darajasiga ko‘tarila olmadi. Bunga qaramay, Steynits Chigorin ijodi haqida shunday xolis fikrni aytgan edi: «Fakt shundan iboratki, men rus shaxmat masteri bilan boshqa buyuk shaxmat masterlariga qarshi muvaffaqiyat bilan o‘ynagandek o‘ynay olmayman».

Jahon birinchiligi uchun bo‘lgan matchlarda muvaffaqiyat qozona olmagan Chigorin ruhan tushkunlikka uchramadi. U keyinchalik ham bir necha musobaqalarda oldingi o‘rinlarni egalladi.

Rossiyada shaxmat taraqqiyotiga mislsiz hissa qo‘shgan, o‘z o‘yinlari va analizlari bilan shaxmat nazariyasini boyitgan Mixail Ivanovich Chigorin haqiqatan ham ilg‘or rus shaxmat maktabining (uslubining) asoschisidir. Uning ijodi jahon shaxmat jamoatchiligi uchun namuna bo‘lishga arziydigan ijoddir.

I.5. Jahon chempionatlarining vujudga kelishi

Vilgelm Steynits rasman 1886-yilda jahon chempioni degan nomga sazovor bo‘ldi. Ma’lumotlarga ko‘ra 1886-yilda Iogan Tsukertort va Vilgelm Steynits o‘rtasidagi uchrashuvni o‘tkazish to‘g‘risidagi kelishuvda “jahon birinchiligi uchun” degan ibora ishlatilgan. Shu tariqa “shaxmat bo‘yicha jahon chempioni degan rasmiy ibora paydo bo‘ldi. O‘sha chempionlik uchrashuvida zafar quchgan Vilgelm Steynits esa birinchi rasmiy jahon chempioni sifatida tarixda qoldi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Vilgelm Steynits dona surgan davrdan 1948-yilgacha jahon chempionini aniqlashning aniq tizimi shakllanmagan edi. Amaldagi jahon

championi kim bilan, qachon va qayerda o'ynashni, musobaqa shartlarini o'zi belgilar edi. Anashu asosda o'tkazilgan chempionlik uchrashuvlarida g'alaba qozongan Emanuil Lasker, Xose Raul Kapablanka, Aleksandr Alyoxin va Maks Eyve ham chempionlik tojini kiydi.

1946-yilda amaldagi jahon chempioni Aleksandr Alyoxin vafot etgach, oradan ikki yil o'tib, Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) jahon chempionatini o'tkazish mas'uliyatini o'ziga oldi. 1924-yil 20-iyulda Fransiyaning Parij shahrida tashkil etilgan bu tashkilot shaxmatni dunyo bo'ylab ommalashtirish va rivojlantirish, xalqaro miqqiyosdagi musobaqalar, jumladan, jahon chempionatlarini tashkillashtirishga mas'ul xisoblanadi.

FIDE uyushtirgan jahon chempionatida o'sha davrning eng kuchli beshta shaxmatchisi o'zaro dona surdi va ular o'rtasida katta ustunlikka ega bo'lgan Mixail Botvinnik Alyoxindan qolgan chempionlik tojiga ega chiqdi. Xalqaro shaxmat federatsiyasi 1948-yildan 1993-yilgacha jahon chempionini aniqlash tizimini o'z nazoratida ushlab turdi. Bu davrda Vasiliy Smislov, Mixail Tal, Tigran Petrosyan, Boris Spasskiy, Robert Fisher, Anatoliy Karpov va Garri Kasparovlar jahon chempionligiga sazovor bo'ldi.

1993-yilga kelib, FIDE uchun murakkab davr boshlandi. Amaldagi jahon chempioni Garri Kasparov va saralash musobaqasi g'olibi Nayjel Short FIDE shafeligi ostida jahon chempionligi uchun dona surishdan bosh tortdi. Ular o'zaro birlashib, yangi tashkilot – Professional shaxmat assotsiatsiyasini tuzishdi va o'zaro chempionlik uchrashuvini o'tkazishdi. Aynan manashu voqealar tufayli shaxmat olamida keskinliklar vujudga keldi. FIDE Garri Kasparovni chempionlik unvonidan maxrum qildi. Xalqaro tashkilot yangi jahon chempionini aniqlash uchun Anatoliy Karpov va Yan Timman o'rtasida chempionlik uchrashuvini o'tkazdi. Uchrashuvda Karpov zafar quchdi va FIDE yo'nalishi bo'yicha jahon chempioni bo'ldi. Lekin Professional shaxmat assotsiatsiyasi shafeligida o'tkazilgan uchrashuvda Nayjel Shortni yengan Garri Kasparov ham o'zini amaldagi jahon chempioni deb, hisoblardi. Tez orada Professional shaxmat assotsiatsiyasi barbod bo'ldi. Lekin

G.Kasparov jahon shaxmat toji sohibini aniqlashning eski usulini qayta tikladi. Unga ko'ra, chempion raqibini, uchrashuv joyi va vaqtini o'zi tanladi. G.Kasparov 2000-yilda anashunday uchrashuvda Vladimer Kramnikka chempionlikni boy berdi. Endi shaxmat olamida yangi ibora – “klassik shaxmat bo'yicha jahon chempioni”, degan nom paydo bo'ldi va u faqatgina amaldagi jahon chempionini yengish orqali qo'lga kiritilardi.

Xalqaro shaxmat federatsiyasi esa 1996-yilda jahon chempionini aniqlashning yangicha usuli – nokaut-tizimda turnir o'tkazishni yo'lga qo'ydi. Lekin bu usul ham Garri Kasparov va Vladimer Kramnikka ma'qul kelmadi. Ilk bor nokaut-tizimda o'tkazilgan turnirda Anatoliy Karpov amaldagi jahon chepioni sifatida to'g'ridan-to'g'ri finalda o'ynadi va unvonini munosib himoya qildi. Lekin keyinchalik jahon chempionining to'g'ridan to'g'ri finalda o'ynash imtiyozini bekor qilindi. Endi chempion ham, da'vogarlar ham nokaut turnirning boshidan boshlab dona surishi lozim edi. Buni qabul qilmagan amaldagi chempion Anatoliy Karpov FIDEning yangi qoidasi bo'yicha musobaqada dona surishdan bosh tortdi. Natijada 1999-yili FIDE versiyasi bo'yicha jahon chempionligi rossiyalik Aleksandr Xalifmanga, 2000 yilda hindistonlik Vishvanatan Anantga, 2002 yilda Ruslan Ponomaryovga va 2004 yilda hamyurtimiz Rustam qosimjonovga nasib qildi.

Nazorat uchun savollar:

1. Hozirgi shaxmat o'yini va qadimgi shatranj o'yini o'rtasidagi farqlarni aytib bering.
2. Shatrang to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlarning paydo bo'lishi haqida so'zlab bering.
3. «Shatrang» so'zini «shatranj» tarzida talaffuz qilinishi nimaga bog'liq?
4. O'zbekiston zaminida shaxmat chuqur ildiz otganini tasdiqlovchi manba'lar haqida so'zlab bering.
5. Evropa malakatlarida shaxmatning rivojlanishi.
6. Rossiyada shaxmatning rivojlanishi.
7. Shaxmat bo'yicha jahon chempionatining vujudga kelishi.

Foydalanish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. M.Muhitdinov. Shaxmat. Maktablarning shaxmatni endi o'rgana boshlagan o'quvchilar va kam malakali shaxmatchilar uchun qo'llanma. Tuzatilgan va to'ldirilgan nashri. – T.: “Sharq”, 2007 y. – 352 b.

2. R.Qosimjonov. Shaxmat-sehirli olam. Toshkent. 2013 y. – 200 b.

3. Z.Toshxo'jayev. Rutam Qosimjonov – Jahon shaxmat toji sohibi. T.: “Yangi asr avlodi”. 2013 y. - 96 b.

4. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Ruscha to'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashridan tarjima. Ya.B.Estrin tahriri ostida. T.: “O'qituvchi”. 1987 y. - 280 b.

II-BOB. O‘ZBEKISTONDA SHAXMATNING RIVOJLANISHI VA O‘ZBEK SHAXMAT MAKTABI

Tayanch so‘z va iboralar:

- O‘lkamiz shaxmat vatani, ta’biya, mansuba, oliya, olti oliya, dilorom moti, Georgiy A‘zamov, mustaqillik yillarida shaxmat, shaxmat olamining rekordlari

II.1. O‘lkamiz – shaxmat vatani

Qadimiy aql-idrok o‘yini – shaxmatning dastlab qayerda va qachon paydo bo‘lganligi to‘g‘risidagi masala inson madaniyati tarixidan qiziqarli o‘rin olgan. Jahonning juda ko‘p olimlari buni xal qilish uchun uzoq vaqtlar davomida ilmiy tadqiqot ishlari bilan mashg‘ul bo‘ldilar.

Buyuk o‘zbek olimi Aburayhon Beruniy to‘rt raqib (oqlar, qoralar, yashillar, qizillar) o‘ynaydigan qadimgi hind shaxmatidagi donalar (to‘rtta shox, to‘rtta pux, to‘rtta fil, to‘rtta ot, o‘n oltita piyoda)ning joylashuvini «Hindiston» asarida ko‘rsatib o‘tadi. Keyinchalik ikki shox o‘rniga vazir (farzin) qo‘yilib o‘yin ikki raqib o‘rtasida davom etadigan bo‘ladi.

Shatrang haqidagi dastlabki ma’lumotlarning O‘rta Osiyo adabiyotida 600-yillarda tilga olinishi va hind chaturangasi to‘g‘risidagi ma’lumotlarning esa VII-asrda paydo bo‘lishi hamda VIII-IX asrlarda shatrang to‘g‘risidagi ma’lumotlar O‘rta Osiyo adabiyotida ko‘plab uchrashi bu o‘yinning O‘rta Osiyoda tobora avj ola boshlaganidan dalolat beradi. Keyinroq butunlay shatrangga bag‘ishlangan debyut va mansuba (masalalar)ni o‘z ichiga olgan qo‘lyozmalar ham paydo bo‘la boshlaydi.

Shatrang tez orada O‘rta Osiyodan qo‘shni mamlakatlarga yoyilib uni «shatranj» tarzida talaffuz etadilar. Toshkentlik shaxmat tarixchilari Z.Xo‘jayev va F.Dyummelning tadqiqotlari shatranj tarixida O‘rta Osiyo xalqlarining misli ko‘rilmagan ulkan hissasini yangicha yoritish imkonini berdi.

Mazkur avtorlar 1949 yili O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan shatranj xaqidagi qadimgi qo‘lyozma kitobning uch nusxasini topib, ularni qunt bilan o‘rganadilar va ajoyib

xulosalarga keladilar. 159 varaqdan iborat ushbu qo‘lyozma kitob muallifi O‘rta Osiyolik Abulfath Ahmad Sijziy bo‘lib, uning kirish qismida shaxmatning keng tarqalganligi, «saroylarda ham, bozorlarda ham o‘ynalishi» haqida gapiradi, o‘z kitobining mazmunini aytadi, o‘zidan oldin o‘tgan mashhur shaxmatchilar hamda shaxmat haqida yozgan olimlarning nomini keltiradi. Keyin shaxmatning kelib chiqishi haqidagi afsonalar, 10 ta‘biya (pozitsiya) 283 mansuba va nixoyat shaxmat mavzusidagi 160 ruboiy o‘rin olgan. Bularni sinchiklab o‘rganish va mashxur ingliz shaxmat tarixchisi Merrey kolleksiyalariga solishtirish natijasida ajoyib natijalar olindi. Ma‘lumki, Merrey kolleksiyalarida 29 sharq qo‘lyozmasidan olingan 553 mansuba to‘plangan. Mualliflarining ko‘rsatishicha, Abulfath qo‘lyozmasidagi 287 mansubaning 127 tasi original bo‘lib chiqdi. Shu jihatdan Abulfathning kitobi shatranj haqidagi barcha qo‘lyozmalarning a‘losidir.

O‘rta Osiyo shatranjining ajoyib qomusi hisoblanuvchi Abulfath kitobi Xuroson, Xorazm, Mavaraunnaxrning qadimgi shatranj ustalari mo‘g‘ul istilosi davrigacha nimalarga erishganligining «oynai jahoni» dir.

Z.Xujayev va F.Dyummellarning yana bir katta xizmatlari shundaki, qadimgi yana boshqa manbalarni puxta o‘rganish, ilmiy tahlil qilish asosida o‘rta asr «oliya»lari (grossmeysterlari) ro‘yxati to‘ldirilib, O‘rta Osiyoda istiqomat qilganlari yoki asli shu yerliklari dalillar asosida aniqlandi. Shaxmat tarixiga ajoyib yangilik bo‘lib kirgan bu tadqiqot chet ellik olimlar tomonidan ham e‘tirof etildi.

VIII-IX asrlarga oid shaxmat haqidagi mavjud ma‘lumotlarni tanqidiy tahlil qilish o‘rta asr shatranjining rivojlanishida O‘rta Osiyo xalqlari juda katta rol o‘ynaganliklarini ko‘rsatib beradi. Shu bilan birga bu tahlil avval ilgari surib kelingan ya‘ni shatranjning yuqori cho‘qqilarga ko‘tarilishini ham, o‘z saflaridan dastlabki shatranj risolasining avtori, shatranj nazariyasi va kompozitsiyasining asoschisi Adliy (IX-asr), buyuk o‘rta asr shatranj ustasi as Suliy (X-asr) kabilarni yetishtirib chiqarishni ham arablar uddalaganlar, degan fikrlarga qaqshatgich zarba beradi.

Sharqda Adliydan (855-yilda vafot qilgan) oldin, ya‘ni VIII asrda ham ulkan shatranj ustalari bo‘lgan. Bular Abu Hofiz (VIII asr) Rabrob, Jobir Kufiy, Abu Ja‘far

Ansoriy, Naim Xodim (VIII-IX asrlar) dir. Bular O'rta Osiyolik shaxmatchilardir.

Maxdiy va Xorun ar Rashid xalifalik qilgan davrda saroy shoiri tojik Abu Hofiz ash-Shatranjiy Bag'dodning dastlabki mashhur shaxmatchisi bo'lgan. Jobir Kufiy, Abu Ja'far Ansoriy va Naim Xodim VIII-IX asrlarda yashagan zo'r shaxmat ustalari bo'lib, ularning shaxmatdagi ijodiy yo'llari Adliydan tortib keyingi boshqa hamma shaxmatchilar uchun bir maktab bo'lgan edi. Nomi zikr etilganlar kabi Xurosonda yashagan, lekin, asli Xorazm yoki turkistonlik Rabrob ham zo'r mahorat egasi bo'lgan.

819-yilda Xurosonda Jobir, Rabrob va Abu Ja'far o'rtasida match o'tkaziladi. Bu xalifalar kuzatishida o'tkazilgan uchta mashhur matchning biridir. Buni kuzatgan xalifa Ma'mun: «Shunisi ajablanarliki, Sharqda Hindistondan tortib, G'arbda Andaluziyagacha xukmron bo'la turib, kichkinagina shaxmat taxtasidagi 32 donani tuzukroq idora qila olmayman», degan ekan. O'rta asr tarixchilari bular va Naimga «Oliya» («Ulkan usta» -«grossmeyster») unvonini berishgan.

Bu «oliya»lar maxsus shaxmat risolalarining mualliflari bo'lganligi shubhasiz, chunki, ular o'ynagan partiyalarda sodir bo'lgan vaziyat hamda ular tuzgan mansubalar (masalalar) bizgacha yetib kelgan. Buning dalili sifatida shuni aytish mumkin: yuz yilcha keyii yashagan as Suliy «oliya»lar ijodiga mansub pozitsiya va mansubalar to'g'risida shunday aniq tafsilotlarga ega bo'lganki, bular og'izdan-og'izga o'tib saqlanib qoladigan ma'lumotlar emas.

O'rta asr shatranjchilari yaratgan mansubalar – mazmun jihatidan ham maqtovgacha arzigulik. Rabrob, Naim ijodiga xos ayrim mansubalar hozirgacha ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Shatranj madaniyati ravnaq topmay turib, albatta, bunday ijodiy mahsulotlarga ega bo'lish mumkin emas edi. Buni mashhur arab tarixchisi Mas'udiy (956 yilda vafot qilgan) tasdiqlaydi. Mas'udiy o'zining tarixiy qomusida o'z zamonasida shaxmat haqida «juda eski risolalar bor»ligini aytadi.

Rabrob, Naim yozgan va boshqa qadimiy o'rta asr shatranj risolalarining qo'lyozmalari saqlanib qolmagan. Buning asosiy sababi, keyinchalik to'laroq shaxmat kitoblari yaratila boshlaganligi uchun ulardan nusxa kutarmay qo'yishgan bo'lsa kerak. Adliy va Suliy qo'lyozmalari ham asl hoida yetib kelmay, ular bir necha

mualliflarga tegishli risolalarni birlashtirgan terma to'plamda noaniqroq nushada bizgacha yetib kelgan.

Adliy, ar Roziy (850 yilda Adliyni matchda yenggan), Saraxsiy, Mavardiy, Suliylayloj – IX-X asrlarda yashab ijod qilgan olti «oliya»dir. Bulardan faqat bittasi – Adliy arab shaxmatchisi edi.

Roziy haqida biografik ma'lumotlar saqlanmagan. Faqat shu narsa ma'lumki, u keyinchalik Suliylayloj foydalangan shaxmat risolasining muallifi bo'lgan. Ancha keyingi manbalarda Roziyni o'rta asr olimi Muxammad Zakariya Roziy bilan aralashtirib yuborilgan.

Mavardiy haqida ham yetarli ma'lumotlar yo'q. O'zining aytishicha mahoratda Roziydan oshib ketgan, lekin 905 yilda Suliylaylojdan yengilgan.

Abulabbos Saraxsiy - tajanlik. Ko'p yillar davomida xalifa saroyida yashagan. U «Yuqori darajadagi shaxmat haqida kitob»ning avtoridir. 899-yili xalifaning farmoni bilan uni o'ldirishgan.

Mashhur Abubakir as Suliylayloj O'rta Osiyolik turkman qabilalaridan kelib chiqqan. Suliylayloj ikkita kitob (arab tilida) yozib qoldirgan bo'lib ularda ungacha yaratilgan hamma asarlar umumlashtirilgan.

Abulfaraj Layloj Suliylaylojning shogirdi bo'lib, keyinchalik Eron va O'rta Osiyoda katta shuxrat kozongan shaxsdir. Abulfaraj yozgan shaxmat risolasi tula holicha bizgacha yetib kelgan bo'lib, unda shatranj debyutlari mukammal tahlil qilingan.

Tarixchilar qayd qilgan IX-X asr grossmeysterlarining ro'yxati ana shulardan iborat.

Ushbu ro'yxat to'la emas, albatta, XV asr O'rta Osiyo shaxmat qo'lyozmasida bir necha shaxmatchilar, mansuba avtorlarining nomlari zikr etilsa ham ular to'g'risida biografik ma'lumotlar yo'q. Ular orasida Jaloliddin Naxchivoniy, Muxammad Kazruniy, Surx Shatranjiy, Abdalloh Xorazmiylar bor. Abdalloh Xorazmiyni IX-X asr shaxmatchisi, deb bilish kerak. Xorazmiyning O'rta Osiyo qo'lyozmasiga kiritilgan ikkita mansubasidan bittasi 1140 yilda Konstantinopolda bitilgan to'plamda ham uchraydi. Bu mansubalar o'rta asr shaxmat madaniyatining klassik namunalaridir.

Z.Xo‘jayev va F.Dyummel tomonidan tadqiq qilingan Abulfathning XI-XII asrlarda yozib qoldirgan kitobi to‘plangan mansubalarning soni jihatdan Adliy va Suliyning mashhur risolalarini ham bosib tushadi. Hatto, XII-XIII asrlarda tuzilgan to‘rt va undan ortiq avtorning qo‘lyozmalarini birlashtirgan to‘plamlar ham Sijziy risolasi bilan tenglasha olmaydilar. Abulfath risolasi mazmun jihatdan boshqa asarlardan tubdan farq qiladi.

Kitobning birinchi qismida Abulfath geometrik progressiya, Gav va Talxand, shatranj va nard haqidagi uchta mashhur rivoyatni (ikki variantda) hamda afsonaviy shaxs Germes kashf qilgan «Katta shaxmat»ning kashf qilinishi va uning hindlar tomonidan kichraytib 64 xonaga keltirilganini xikoya qiluvchi afsonani beradi.

Yana 112 xonalik shaxmat va o‘yinning foydasiyu fazilatlari hakida keng mushoxada yuritiladi. O‘yin urushlar, davlatni boshqarish, turlicha fanlarga qiyos qilinadi. Navoiyning «Shatranji kabir hikoyati» ham «Katta shaxmat»ni kuylagan. Temurning 110 xonalik shaxmatda o‘ynagani haqidagi rivoyatlar ham haqiqatga yaqin narsa, deyish mumkin. Abulfath kitobining birinchi qismi arab risolalariga sira o‘xshamaydi. Kitobning ta’biyalar (debyut pozitsiyalari) qismi konkret tahlil qilinmagan. Ta’biyalarning unovi ham (Abulfathning yozishicha, ularning xillari ko‘pligidan xar biridan bittadan namuna keltirgan) qo‘shin tuzilishlari bilan qiyos qilingan, ta’riflangan. Abulfathning yozishicha, ularning ba’zilari qo‘shinlarning hujum paytidagi saf tortishiga uxshasa, boshqalari ularning mudofaa paytdagi, uchinchilari qal’ani qurshab olishdagi xolatiga o‘xshaydi. Ta’biyalarning birortasi ham arabcha nomlanmagan. Ularning ko‘pchiligi arab risolalarida yuqligi, Abulfath asosan o‘zigacha bitilgan O‘rta Osiyo qo‘lyozmalaridan foydalangan, deyishga asos bo‘la oladi.

Abulfath kitobining eng qimmatli joyi shundaki, unda hozirgacha noma’lum pozitsiyalardan juda ko‘pi keltirilgan. Bularning ko‘pchiligi O‘rta Osiyoda yaratilgan bo‘lib, avtor eng yaxshilarini tanlab olgan.

Turlicha pozitsiyalarga berilgan izohlardan Abulfath nihoyat usta shaxmatchi bo‘lganligi yaqqol bilinib turadi. U hatto oppozitsiyaning ahamiyatini ham yaxshi tushungan. U, «vatanimda ham, boshqa qo‘shni mamlakatlarda ham o‘zimga teng

raqib topa olmadim» deb, mubolag‘a qilmagan.

Yuqorida nomi zikr etilganlar darhaqiqat zo‘r amaliy o‘yinchi bo‘libgina qolmay, ajoyib shaxmat asarlarining mualliflari hamdirlar. XI-XII asrlarda yashagan Abulfath Ahmadning o‘zi juda kuchli o‘yinchi bo‘lishi bilan birga, u yozib qoldirgan shaxmat risolasi O‘rta Osiyo xalqlarining jahon shaxmat madaniyatiga qo‘shgan ulkan hissasidir. Abulfath o‘z kitobining muqaddimasida buyuk o‘zbek olimi Beruniyning nomini tilga olib, «ungacha ham, undan keyin ham Beruniyga teng kela oladigan olim bo‘lmagan» deydi. Demak, Abulfath Beruniydan keyin yashagan, ya’ni uning kitobi XI asrning ikkinchi yarmidan oldin yozilmagan. Ikkinchidan, Abulfath «G‘azna, Xuroson va Hindistonda bo‘lganman» deydi. Ma’lumki, G‘azna uncha uzoq hukmronlik qilmagan G‘aznaviylar imperiyasining markazi bo‘lib, XII asr boshlarida yakson qilingan. Binobarin bu kitob XII asrning birinchi yarmidan keyin yozilmagan. Shunday qilib, bu XI-XII asrlarda bunyod etilgan. Abulfath faqat bitta shaharni – G‘aznani tilga oladi. Chamasi, G‘azna bu kitob muallifining hayoti va shaxmat faoliyatida muhim rol o‘ynagan. Buning ham sababi bor: G‘azna XI asrning ikkinchi yarmida Sharqning eng madaniy markazi bo‘lgan. Buxoro, Urganch va O‘rta Osiyoning boshqa madaniy markazlaridan boqlarni olib chiqib ketgan ulkan olimlar G‘aznada makon qurganlar. Ular orasida Beruniy ham bo‘lgan. O‘rta Osiyo madaniyati G‘aznada shatranjning ham rivoj topishi uchun asos bo‘lganligi muqarrar. Bu borada Abulfathning: «Qiyin bir mansubaning qanday yechilishini G‘aznaga kelgach bildim», deganligi fikrimizning dalilidir.

XIII asrdagi mo‘g‘ullar istilosi O‘rta Osiyo xalqlari madaniyatining rivojini bo‘g‘ib tashladi. O‘nlab shaharlar yer bilan yakson qilindi yoki xarobaga aylantirildi. Sharq mamlakatlari osmonidan ikki asr mobaynida qora bulut arimadi. Lekin mahv etilgan xalqlar shunday og‘ir sharoitlarda ham o‘zining mustaqil madaniyati va urf-odatlarini saqlab qoldilar.

XV asrda O‘rta Osiyoda madaniyat yana taraqqiy eta boshladi. Bu yerda qisqa vaqt orasida ajoyib shoirlar, olimlar, me’morlar yetishib chiqadilar. Bular qatori shu davrda mashhur shatranj ustalari ham paydo bo‘la boshlagani diqqatga sazovordir.

XV asrning eng zo‘r ustasi samarqandlik Ali Shatranjiy bo‘lib, butun Temur

imperiyasida nom chiqargan edi. Taxmin qilinishicha, XV asrning mashhur shatranj risolasi Ali Shatranjiy qalamiga mansubdir.

Nihoyatda o‘tkir xotiraga ega bo‘lgan Temur shatranj o‘yiniga juda ishqiboz bo‘lgan. Tarixiy manbalardan ma’lum bo‘lishicha, bu o‘yinda u yuksak san’atga erishgan.

Ali Shatranjiy Abulfath risolasidan tashqari yana ko‘pgina boshqa kitoblarga ham ega bo‘lgan ko‘rinadi. Abulfath kitobida mansubalarning ko‘pi kimga tegishli ekani ko‘rsatilmagan bo‘lsa, Ali Shatranjiy aksincha, hamma avtorlarni birma-bir aytib o‘tadi. Mansubalarning uchdan bir qismi (60 tadan 19 tasi) Ali Shatranjiyning o‘z ijodiga, qolgan anchaginasini esa qadimgi o‘rta osiyolik shaxmatchilar: Rabrob, Xorazmiy, Abulfatxlarga tegishlidir. Ushbu risolada keltirilgan mansubalardan Aln Shatranjiy o‘z ijodiy yo‘lida O‘rta Osiyo shatranj an-analariga amal qilgani yaqqol ko‘rinib turibdi.

Shayboniylar davridan boshlab, Buxoro shaxmatning yirik markazi bo‘lib qoladi. Shu qatorda O‘rta Osiyoning boshqa shaharlari Samarqand, Quqon, Marg‘ilon, Toshkent, Marv va Urganchdan ham ajoyib shaxmatchilar yetishib chiqqan boshlaydi.

Abulfath kitobining bizgacha yetib kelgan uch nusxasidan bittasi xuddi XVII asrda ko‘chirilgan. Chamasi, bu shaxmat qomusi o‘sha paytlarda O‘rta Osiyoda bir necha nushada tarqalgan bo‘lsa kerak.

O‘rta Osiyoda qadimgi shatranj juda chuqur ildiz otgan. O‘tgan asr o‘rtalarida ham Buxoro shaxmatchilari shatranj o‘ynardilar. A.P.Chernyavskiyning ko‘rsatishicha, 1870 yillarda shatranj bu yerda «buxorocha o‘yin», shaxmat esa «farzin o‘yini» yoki «fors o‘yini» deb atalgan. Diqqatga sazovor joyi shundaki, bu yerda shaxmat shatranj ta’sirida o‘ziga xos tomonlar kasb etdi va shu tariqa uni «O‘zbekcha shaxmat» deb atay boshladilar.

O‘zbek shaxmatchilari bu yangi shaxmatda O‘rta Osiyo shatranjiga xos xususiyatlar: kombinatsion uslub, aniq hisob yuritishni saqlab qoldilar.

Ko‘pgina qadimiy mansubalar o‘zbek shaxmatchilari tomonidan yangicha shaxmat materiallariga muvofiqlashtirildi. O‘zbekistonlik shaxmatchilar Sharqda

mashhur «Dilorom moti» va boshqa mansubalarni xozirgacha ham yaxshi biladilar.

Chunonchi, «Dilorom moti»da bunday voqea qo‘ylanadi. Afsonaviy shoxlardan biri Jamshid shatranjni juda sevar ekan. Kunlarning birida u Hindiston shoxi bilan o‘ynab, bor mol-mulkini boy berib qo‘yibdi. Oxiri xotini go‘zal Diloromni tikibdi. Bu o‘yinda xam Jamshid og‘ir ahvolda qolibdi. Shunda u Diloromga ma’yus boqqan ekan, o‘yinni yiroqdan tomosha qilib turgan malika qo‘liga tor olib, mayin ovozi bilan qo‘shiq ayta boshlabdi. Ko‘shiq ruhingni bergin-u, ot bilan malikangni boy berma, ma’nosida ekan. Buni payqagan Jamshid darhol o‘sha kombinatsiyani qilib raqibni mot qilibdi.

Ming yillik tarixga ega bu afsonada ayollar aql- zakovatda nimalarga qodir ekanligi kuylanadi.

O‘rta Osiyoda shatranjdan shaxmatga o‘tish jarayoni noqulay davrda amalga oshganligini ham nazardan qochirmaslik lozim. Feodal tarqoqlik va klerikal reaksiya O‘rta Osiyo xalqlarining ko‘p asrlik madaniyatini tushkunlikka uchratgan va bu hol shaxmatga ham ta’sir etgan edi. Shu davrda shaxmat ruhoniylar tomonidan qanday quvginga uchragani haqida ko‘plab dalillar mavjud. Buxoro amirligi davrida shaxmat ustalari quvg‘inga uchraganlar. Chunonchi, XIX asr o‘rtalarida o‘z davrining zo‘r shaxmatchisi Ahmad Xuja Buxorodan qochib, Tojikistonning tog‘lik rayonlarida yashirinishga majbur bo‘lgan.

Yangi shaxmatda yaqin bir asrcha «umr ko‘rgan» mahalliy xususiyatlar mana bulardan iborat edi: rokirovka bo‘lmagan, lekin shoh bir marta ot yurishi qila olardi; sakkizinchi gorizontalgacha chiqqan oq piyoda, yoki birinchi gorizontalgacha chiqqan qopa piyoda taxtada yo‘q, ya’ni oldinroq urib olingan biron-bir sipohga aylana olar edi; shohi oxirgi gorizontalgacha chiqib borgan tomon o‘ziga bir piyoda qo‘shib olardi...

O‘zbekistonda shaxmat madaniyatining tarixiy rivojlanish bosqichlarni quyidagi muhim voqealar bilan xarakterlanadi:

Asrlar davomida o‘zgarib, takomillashib kelgan bu aql-idrok o‘yini - shaxmat – xalqlar ijodining mevasidir. Shaxmat insonda aqliy musobaqalarning qiziqroq shakllariga ehtiyoj tug‘ilishi natijasida paydo bo‘lgan. Bunda iste’dodliroq,

uzoqroqni ko‘ra oladigan, jur‘atliroq tomon g‘olib chiqadi. Odam uchun esa shu kerak edi.

Faktlar shuni ko‘rsatdiki, ma‘lum davrda qaysi mamlakat fan va madaniyat sohasida ilg‘or hisoblangan bo‘lsa, jahonning eng kuchli shaxmatchilari ham ana shu yerda yashab ijod qilganlar.

XIII – XIV asrlarda Ozarbayjonda va Navoiy yashagan davrda, (balki oldinroq va keyinchalik ham) shaxmat san‘at qatoriga qo‘shilib, shoirlar, sozandalar, rassomlarga oid tarixiy ma‘lumotlar atoqli mohir shaxmatchilarning biografiyalarini ham o‘z ichiga olgan.

Abulfathning shaxmat risolasi musiqaga bag‘ishlangan kitob bilan birga qadimdan bitta jildda saqlanib kelayotgani ham bejiz emas. Shularning o‘ziyiq shaxmat - inson madamiyatining ajralmas bir bo‘lakchasi sifatida rivojlanib kelayotganidan dalolatdir. Bu fikrning rivoji tariqasida A.V.Lunacharskiyning yoshlarga qarata aytgan mana bu so‘zlarini keltirish o‘rinlidir.

«Shaxmat halol kurash: dastlab imkoniyatlar teng buladi kombinatsiyalar, donalarni o‘rinli joylashtirish va ma‘lum vaqt ichida uzoqni ko‘ra bilish tufayli cheksiz har xil manevrlar qilish imkoniyati tug‘iladi. Binobarin, bu kishini kelajakka to‘g‘ri nazar tashlash, o‘zini tuta bilish, boshqalarga nisbatan jiddiy va teng kuchli raqib sifatida munosobatda bo‘lishga o‘rgatadi. Shaxmat – tarbiyaviy jihatdan juda xam foydali o‘yin. Shaxmatda ulkan mahorat egasi bo‘lish bu xaqiqiy san‘atkorlikning o‘zginasidir».

1870-80 yillarda O‘zbekistonda kuchli rus shaxmatchilari paydo bo‘la boshlab, ular anchagina to‘garaklar tashkil etadilar. 1882 yili shaxmat havaskorlarining “Toshkent jamiyati” tuziladi. Bu jamiyat a‘zolari musobaqalar tashkil etadilar, o‘zbek xalqi shaxmat an‘analarini o‘rgana boshlaydilar. 1884 yilda jamiyat jahonga tanila boshlagan M.I.Chigorinni o‘zining faxriy a‘zosi qilib saylaydi. Binobarin Rossiyada shaxmat madaniyatining keng yoyilishi, obru kozonishi uchun butun kuch-g‘ayratini sarflagan tolmas targ‘ibotchi, buyuk ustoz M.I.Chigorin O‘zbskistondagi ishlardan xam doimo xabardor bo‘lib turgan. 1892 yili Samarqandda chiqadigan «Okraina» gazetasnda shaxmat bo‘limi ochilishi katta

voqeadir. Lekin jamiyat o‘zbek shaxmatchilari bilan aytarli aloqa o‘rnata va ular o‘rtasida xalqaro qoidalarni yoya olmagan edi.

II.2. O‘zbekistonda shaxmat

O‘zbekiston zaminida shaxmat chuqur ildiz otganini tasdiqlovchi manbalar mavjud. 1972 yilda Dalvarzintepa (Surxondaryo)da olib borilgan arxeologik qazilmalar vaqtida Kushon davri (1— 2-asrlar)ga oid shaxmat donalari, 1977 yilda Afrosiyob (Samarqand)da o‘tkazilgan tadqiqotlar chog‘ida 7—8-asrlarga taalluqli 7 ta shaxmat donasi topilgan. 9-asrda yashagan arab olimi va shatranjchisi al-Adliyning yozishicha, shatranjdagi inson tafakkurini cheklagan shashxoldagi xollarning tushishiga qarab yurish (shashxol)ning bekor qilinishi va bu o‘yinning rivojlanishida O‘rta Osiyo xalqlari muhim rol o‘ynagan. Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matlai Sa’dayn va majmai bahrayn», Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», «Lison uttayr», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» va boshqalar tarixiy asarlarda shaxmat (shatranj)ga oid qimmatli ma’lumotlar bor. Amir Temur davrida quchli shatranjchilar Samarqandda to‘planishgan. Tabrizlik Ali ash Shatranjiy (Oloviddin at-Tabriziy) Samarqandda o‘tkazilgan musobaqalarda g‘olib chiqqan. Shatranj haqida kitob yozib, unga o‘zining va 14-asrgacha O‘rta Osiyoda yashagan ko‘plab oliya (grossmeyster)larning mansubalarini kiritgan. U sohibqironning o‘zi bilan ham shatranj o‘ynab turgan.

20-asrning 20-yillaridan O‘zbekistonda shaxmatning zamonaviy qoidalari keng targ‘ib etilishi bu sport turining rivojlanishiga turtki berdi. Toshkent, Samarqand, Ko‘qon va boshqa shaharlarda shaxmat to‘garaklari ochildi. Azmiddin Xo‘jaev, Sergey Freyman, Po‘lat Saidxonov, Zokir Xo‘jaev kabilar shahrini targ‘ib etishda jonkuyarlik ko‘rsatishdi. 1930 yildan erkaklar, 1935 yildan ayollar o‘rtasida O‘zbekiston chempionatlari o‘tkazila boshlagan (Aleksandr Grushevskiy va Larisa Pinchuk eng ko‘p — 8 martadan chempion bo‘lishgan). Turli davrlarda Fyodor Duz-Xotimirskiy, Salo Flor, Tigran Petrosyan, Paul Keres, Aleksandr Kotov, Mark Taymanov, Viktor Korchnoy, Anatoliy Karpov kabi taniqli grossmeysterlarning

O‘zbekistonga kelib, ma’ruzalar o‘qishi, bir yo‘la o‘yin (seans)lar o‘tkazishi, musobaqalarda qatnashishi mamlakatimiz shaxmati rivojiga samarali ta’sir etdi. 20-asrning 50-yillaridan boshlab Mamajon Muhitdinov, Ulug‘bek Elbekov, Sergey Pinchuk, Roman Kim, Alla Mkrtichan kabi shaxmat jonkuyarlarining yangi avlodi voyaga yetdi. Respublika shaxmat-shashka klubi foydalanishga topshirildi, turli toifadagi musobaqalar o‘tkazila boshlandi, gazeta, jurnallarda shaxmat ruknlari, O‘zbekiston televideniesida shaxmat ko‘rsatuvi ochildi, shaxmatga oid kitoblarni nashr etish yo‘lga qo‘yildi. Isaak Birbrager, Yefim Ruxlis kabi shaxmat kompozitorlari turli tanlovlarda g‘olib chiqishdi. Georgiy Borisenkoga sirtqi shaxmat bo‘yicha xalqaro grossmeyster unvoni berildi. Georgiy A‘zamov esa O‘zbekistondan yetishib chiqqan 1-xalqaro grossmeyster bo‘ldi (1984).

20-asrning 90-yillaridan O‘zbekiston shaxmatida yuksalish boshlandi. Erkaklar terma jamoasi jahon shaxmat olimpiadasida 2-o‘rinni egalladi (1992), Osiyo chempionatida g‘alaba qozondi (1999). Ibrohim Hamroqulov o‘smirlar o‘rtasida jahon birinchiligida g‘olib chiqdi (1998). Rustam Qosimjonov Osiyoning birinchi (1998), jahonning 17-chempioni (2004) bo‘ldi.

Nufuzli musobaqalarda yuqori natijalar ko‘rsatgani uchun FIDE quyidagi shaxmatchilarimizga xalqaro grossmeyster unvonini berdi: Valeriy Loginov, Aleksandr Nenashev, Grigoriy Serper, Sergey Zagrebelniy, Saydali Yo‘ldoshev, Aleksey Barsov, Mixail Saltayev, Rustam Qosimjonov, Rena Mamedova, Shuhrat Safin, Marat Jumaev, Dmitriy Qayumov, Timur Gareev (1992 — 2004). Bir necha shaxmatchi va murabbiylar O‘zbekiston Respublikasining faxriy unvoni va orden-medallari bilan mukofotlanishdi. Mamlakatda bolalar va yoshlar o‘rtasida ham shaxmatni rivojlantirishga katta e’tibor berilyapti. Shaxmat «Umid nihollari», «Barkamol avlod», universiada musobaqalari dasturiga kiritilgan. O‘zbekistonlik yosh shaxmatchilar bolalar va o‘smirlar o‘rtasida o‘tkazilayotgan xalqaro musobaqalarda sovrinli o‘rinlarni egallab kelishyapti. Hozirgi vaqtda Toshkent va viloyatlardagi shaxmatga ixtisoslashgan bolalar va o‘smirlar sport maktablari, shaxmat klublari va to‘garaklarida 2689 murabbiy faoliyat ko‘rsatyapti.

Mamlakatimizda 79984 kishi (24320 nafari xotin-qizlar) shaxmat bilan bevosita shug'ullanishadi, ulardan 3220 nafari shaxmat razryad va unvonlariga ega (2003).

II.3. Georgiy A'zamov – O'zbekistonlik birinchi xalqaro grossmeyster

Xalqaro shaxmat federatsiyasi – FIDE “Shaxmat bo'yicha xalqaro grossmeyster” unvonini 1949 yilda ta'sis etgan. Shaxmat olamida sportchilar uchun eng oliy sportchilar xalqaro grossmeyster unvoni erkaklarga 1950, xotin-qizlarga 1976 yildan berila boshlagan. FIDE xalqaro grossmeyster unvonini nufuzli xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarni qayd etgan shaxmatchilarga umrbod beradi.

Georgiy A'zamov 1954 yilning 6 sentyabrida Toshkent viloyatining Olmaliq shahrida jarroh Tojixon A'zamov oilasida dunyoga keldi. Uch aka-uka - Vyacheslav, Valeriy va Georgiy bolaligidan shaxmatga mehr qo'ydi. Ular o'rtasida eng kenjasi – Georgiyning istedodi akalarinikiga nisbatan kuchliroq edi. U 11 yoshida kattalar o'rtasida olmaliq shahri chempionatida zafar quchdi. Mutaxassislar Georgiy A'zamov shaxmat taxtasida mustaxkam himoyalaniishi va doimo g'alabaga intilganligini alohida ta'kidlaydilar.

G.Azamov sport ustasi me'yorini 19 yoshida bajardi. Institutni bitirganidan so'ng Georgiy asosiy e'tiborni shaxmatdagi bilimlarini kuchaytirishga qaratdi. Unda ekstra-klassdagi shaxmatchi bo'lib yetishish imkoniyati paydo bo'ldi.

Mohir shaxmatchimiz 1981 yil o'tkazilgan Spartakiadada o'z vaqtida jahon chempionligiga sazovor bo'lgan shaxmatchilar – M.Tal, T.Petrosyan va B.Spasskiyga qarshi dona surdi. O'sha musobaqada to'qqiz imkoniyatdan to'rt yarim ochko jamg'argan Georgiyda o'z kuchiga ishonch paydo bo'ldi. Georgiy A'zamov oltita yirik xalqaro turnirda g'alaba qozondi va grossmeysterlik me'yorini bajardi. 1984 yili Gretsiyaning Saloniki shahrida o'tkazilgan FIDE Kongressida Georgiy A'zamovga xalqaro grossmeyster unvoni berildi.

Mamlakatimizda shaxmatni rivojlanishiga qisqa vaqt ichida katta hissa qo'shgan G.A'zamov 1986 yilning 27 avgustida Sevastopol shahri yaqinida hayotdan ko'z yumdi.

O'zbekiston shaxmat federatsiyasi grossmeyster G.A'zamovni xotirlash, mamlakatimizda "aql gimnastikasini" yanada ommalashtirish, shaxmatchilarimizning xalqaro tajribasi, mahorati va malakasini oshirish maqsadida 2007 yildan buyon Georgiy A'zamov xotirasiga bag'ishlangan "Toshkent open" xalqaro turnirini o'tkazib kelinmoqda.

Shuningdek, keyinchalik o'zbekistonliklardan Valeriy Loginov, Aleksandr Nenashev, Grigoriy Serper, Sergey Zagrebelniy, Saydali Yo'ldoshev, Aleksey Barsov, Mixail Saltayev, Rustam Qosimjonov, Rena Mamedova, Shuhrat Safin, Marat Jumaev, Dmitriy Qayumov, Yelena Kryuchkova, Temur Gareev, Anton Filippov, Sergey Qayumov, Toxir Voxidov, kabi shaxmat ustalari ham xalqaro grossmeyster unvoniga sazovor bo'ldilar.

II.4. Shaxmat mustaqillik yillarida

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda Birinchi Prezident Islom Karimov rahnamoligida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlar samarasida shaxmat taraqqiyoti yangi bosqichga ko'tarildi. Istiqlol sharofati bilan serquyosh yurtimizda tarbiyalangan sportchilar xalqaro maydonda o'zlari tug'ilib o'sgan yurt sharafini himoya qilish huquqini qo'lga kiritdi. Endi o'zbekistonlik sportchilar jahon arenalarida o'zgacha ishtiyoq bilan g'alabaga intiladigan bo'ldilar.

Rustam Qosimjonovning jahon shaxmat tojini qo'lga kiritishi O'zbekistonda kuchli shaxmat maktabi shakllanganini butun dunyoga namoyon etdi. Garchi "shatranj" o'yini mamlakatimiz hududida qadimdan ma'lum va mashhur bo'lsa-da, XX-asrning yigirmanchi yillaridan O'zbekistonda shaxmatning zamonaviy qoidalari keng targ'ib etila boshlandi va bu mamlakatda shaxmatni yanada rivojlanishiga turtki berdi. Toshkent, Samarqand, Qo'qon va boshqa shaharlarda shaxmat

to'garaklari ochildi. Azmiddin Xo'jayev, Sergey Freyman, Po'lat Saidxonov, Zokir Xo'jayev kabilar shaxmatni targ'ib etishda jonkuyarlik ko'rsatishdi.

Shaxmat bo'yicha erkaklar o'rtasida O'zbekiston chempionatlarini o'tkazish 1930 yildan boshlandi. Besh yildan so'ng xotin-qizlar ishtirokida ham respublika birinchiliklari tashkil etildi. Chempionatlarda Aleksandr Grushevskiy va Larisa Pinchuk eng ko'p sakkiz martadan chepion bo'lishdi.

O'z davrining yetakchi shaxmat ustalari Salo Flor, Tigran Petrosyan, Paul Keres, Aleksandr Kotov, Mark Taymanov, Viktor Korchnoy, Anatoliy Karpov kabi taniqli grossmeyerlar mamlakatimizga kelib, o'z tajriba va mahoratlari bilan o'rtoqlashishi, istedodli shaxmatchilarimiz bilan o'yin seanslarini o'tkazishi, musobaqalarda qatnashishi ham bu sport turining yurtimizda yanada ommalashishi va shaxmatchilarimizning tajriba va mahoratini oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

XX asrning elliginchi yillaridan boshlab Mamajon Muhitdinov, Ulug'bek Elbekov, Sergey Pinchuk, Aleksandr Grushevskiy, Roman Kim kabi shaxmat jonkuyarlarining yangi avlodi voyaga yetdi.

Doimo kuchli shaxmat maktabiga ega bo'lgan mamlakatimizda tarbiyalangan sportchilarimiz ham istiqloq yillarida Xalqaro shaxmat federatsiyasi shafeligida o'tkazilayotgan barcha rasmiy musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etib kelmoqda. Hamyurtlarimiz shaxmat olamidagi dastlabki yirik g'alabasiga 1992 yili Filippin poytaxti Malinada o'tgan 30-jahon shaxmat olimpiadasida erishdi. Valeriy Loginov, Grigoriy Serper, Aleksandr Nenashev, Sergey Zagrebelniy, Mixail Saltayev va Saydali Yo'ldoshevdan tarkib topgan terma jamoamiz nufuzli musobaqada ikkinchi o'rinni egallab, jahon shaxmat olimpiadasining kumush medaliga sazovor bo'lgan.

Keyinchalik o'zbekistonlik shaxmatchilarning jamoaviy va yakka tartibda erishgan muvaffaqiyatlari soni yanada oshdi.

Shaxmat bizning mamlakatimizda ham eng ommabop sport turlaridan. Gap qariyu yoshning xiyobonu choyxonalaridagi shaxmat o'yinlari haqida emas.

Bugun minglab o'g'il-qiz shaxmat bilan muntazam shug'ullanmoqda. Ular orasidan yetishib chiqayotgan iqtidor sohiblari dunyo miqyosidagi nufuzli musobaqalarda yuksak natijalarga erishmoqda. 2004 yili Rustam Qosimjonov jahon chempionatida tarixiy g'alabaga erishib, ushbu sport turining yurtimizda yanada ommalashishiga sababchi bo'ldi. Unga havas qilib, bir paytlar shaxmat to'garagiga borgan o'g'il-qizlar bugun o'zlari ham ana shunday havas uyg'otadigan yutuqlarni qo'lga kiritmoqda.

Kishidan yuksak intellektual salohiyat talab qiladigan shaxmat o'yinida jahon chempioni degan nomga sazovor bo'lish oson ish emas. 1886 yildan to hozirgi kunga qadar erkaklar o'rtasidagi jahon chempionatlarida atigi 20 nafar yuksak salohiyat egalari g'oliblikni qo'lga kiritgani buning dalilidir. Ular qatorida o'zbek farzandi ham borligi katta e'tirofga loyiq, har birimizda g'urur-iftixor uyg'otadi!

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida sportni rivojlantirish, o'sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishiga keng imkoniyat yaratish, ularning iqtidor va salohiyatini yuzaga chiqarishga qaratilayotgan doimiy e'tibor va g'amxo'rlik samarasida yurtimiz yoshlari jahon sport arenalarida Vatanimiz sharafini munosib himoya qilib, yuksak natijalarga erishayotir.

Ayniqsa, Tohir Vohidov va Jahongir Vohidov, Nafisa Mo'minova va uning singlisi Gulruhbegim Tohirjonova, Nodirbek Abdusattorov va Bahora Abdusattorova, Nilufar Yoqubboeva va Nodirbek Yoqubboev, Islombek va Javohir Sindorov singari bir oiladan bir nechta iqtidorli shaxmatchilar yetishib chiqayotgani quvonarlidir.

Birgina 2017 yili milliy terma jamoamiz a'zolari BAA, Braziliya, Rossiya, Gruziya, Angliya, Armaniston, Malayziya, Tailand, Xitoy, Hindiston, Avstraliya, Qozog'iston, Turkmaniston kabi davlatlarda o'tkazilgan 50 ga yaqin xalqaro musobaqalarda ishtirok etib, 39 oltin, 35 kumush, 36 bronza medalni qo'lga kiritdi.

Bugungi kunda O'zbekistonda 22 nafar xalqaro grossmeyster, jumladan, dunyoning eng yosh xalqaro grossmeysteri, 12 yoshli Nodirbek Abdusattorov, 4

nafar ayol grossmeyster, Xalqaro shaxmat federatsiyasining 24 nafar xalqaro shaxmat ustasi mavjud. O‘zbekiston xalqaro grossmeysterlarning aholi jon boshiga ulushi bo‘yicha dunyoda birinchi o‘rinni egallaydi.

O‘zbekistonda shaxmat bazasi ham mustahkam. Shaxmat bo‘yicha Respublika ixtisoslashtirilgan bolalar-o‘smirlar sport maktabi hamda uning Respublikadagi 11 ta filiali, shuningdek, 13 ta nodavlat shaxmat klubi va muassasalari bor. Prezident tomonidan imzolangan hujjat hozir aytilgan resurslar o‘rtasidagi muvozanatni muvofiqlashtiradi.

O‘zbekistonning kuchli erkak shaxmatchilari³

№	Name	Title	Fed	Rating	G	B-Year
1	Kasimdzhanov, Rustam	g	UZB	2664	2	1979
2	Abdusattorov, Nodirbek	g	UZB	2635	18	2004
3	Yakubboev, Nodirbek	g	UZB	2592	9	2002
4	Vakhidov, Jakhongir	g	UZB	2533	0	1995
5	Khamrakulov, Djurabek	g	UZB	2528	14	1988
6	Sindarov, Javokhir	g	UZB	2526	9	2005
6	Vokhidov, Shamsiddin	m	UZB	2526	0	2002
8	Kvon, Andrey	g	UZB	2519	0	1989
9	Saltaev, Mihail	g	UZB	2475	0	1962
10	Nigmatov, Ortik	m	UZB	2474	0	2000

O‘zbekistonning kuchli ayol shaxmatchilari⁴

№	Name	Title	Fed	Rating	G	B-Year
1	Tokhirjonova, Gulrukhbegim	wg	UZB	2421	0	1999
2	Muminova, Nafisa	wg	UZB	2274	0	1990

³ <http://ratings.fide.com/topfed.phtml?ina=1&country=UZB>

⁴ <http://ratings.fide.com/topfed.phtml?tops=1&ina=1&country=UZB>

3	Gevorgyan, Irina	wg	UZB 2271	0	1990
4	Yakubbaeva, Nilufar		UZB 2262	0	2000
5	Kurbonboeva, Sarvinoz	wg	UZB 2210	11	1994
6	Baymuratova, Sevara	wm	UZB 2140	8	1990
7	Abdusattorova, Bakhora	wm	UZB 2094	0	1999
8	Nadirjanova, Nodira	wm	UZB 2085	0	1990
9	Saparova, Sitora	wf	UZB 1970	0	2002
10	Hamrakulova, Yulduz	wm	UZB 1961	0	1989

II.5. O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasi

O‘zbekiston Shaxmat Federatsiyasiga 1996 yil mart oyida asos solingan. Federatsiyaning oliy organi Konferentsiya hisoblanib, kamida to‘rt yilda bir marta chaqiriladi.

Federatsiya Konferentsiyasi quyidagi vakolatlarga ega:

- Federatsiya ustavini tasdiqlash va unga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish;
- Federatsiya Prezidentini saylash va lavozimidan ozod etish;
- Federatsiya birinchi vitse-prezidentlari, vitse-prezidentlari va Bosh kotibni saylash;
- Federatsiya Ijroiya qo‘mitasi tarkibini tasdiqlash;
- Konferentsiya federatsiya faoliyatiga daxldor boshka muxim masalalarni kurib chikish.

Konferentsiyalar oralig‘ida rahbarlik organi Ijroiya qo‘mita hisoblanadi. Ijroiya qo‘mita tarkibi 18 kishidan iborat bo‘lib, 4 yilga Konferentsiya tomonidan tasdiqlanadi.

Federatsiya Ijroiya qo‘mitasi quyidagi vakolatlarga ega:

- Ustavda belgilangan vazifalarni bajarish;

- Konferentsiya qarorlari ijrosini ta'minlash;
- Federatsiya faoliyatiga oid dasturlar ishlab chiqish va uni tasdiqlash uchun Konferentsiyaga taqdim etish;
- Federatsiyaning yillik byudjetini va ishchilarni moddiy rag'batlantirish tartibini, daromad va xarajatlar smetasini tasdiqlash, Federatsiyaning ko'chmas mulklaridan boshqa barcha mulklarini tasarruf qilish;
- Federatsiyaning hududiy bo'linmalari va muassisligidagi korxonalarini(qonunda ko'rsatilgan tartibda) tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish bo'yicha qarorlar qabul qilish va ularni belgilangan tartibda ro'yxatga olinishini ta'minlash, ularning nizom va boshqa ta'sis xujjatlarini tasdiqlash;
- ustavda belgilangan vazifalarni bajarish uchun tadbirkorlik tuzilmalarini tashkil etish, ularning rahbarlarini tayinlash va lavozimidan ozod etish;
- matbuot xizmati rahbarini saylash;
- hududiy bo'linmalar va tadbirkorlik tuzilmalarning faoliyatini muvofiqlashtirish;
- ayollar va erkaklar, èshlar bo'yicha O'zbekiston terma jamoasining bosh murabbiylarini tayinlash;
- Federatsiya huzurida direksiya, matbuot xizmati, komissiyalar va kengashlar tashkil etish;
- Federatsiyaning ish rejalarini, shtatlar jadvalini va xodimlarning ish haqi fondini tasdiqlash;
- Federatsiya ramzini tasdiqlash.

Federatsiyaning xalqaro faoliyati

Federatsiya o'z a'zolarini Xalqaro Shaxmat Federatsiyasi (FIDE), Osiyo Shaxmat Federatsiyasi va boshqa xalqaro tashkilotlarda aks ettiradi.

II.6. Shaxmat olamining rekordlari

Emanuil Lasker eng uzoq muddat – 27 yil (1894-1921 yillar) jahon shaxmat tojini o‘zida ushlab turdi. Shuningdek, u jahon chempionligi uchun o‘tkazilgan uchrashuvlarda eng ko‘p – yetti marotaba g‘alaba qozongan.

Aleksandr Alyoxin mag‘lubiyatga uchramasdan vafot etgan yagona jahon chempionidir.

Robert Fisher da‘vogar shaxmatchi bilan kuch sinashishdan bosh tortgani uchun chempionlik unvonidan maxrum eitlgan birinchi jahon chempioni. Lekin u hech kimdan mag‘lubiyatga uchramagani uchun o‘zini jahon chempioni, deb hisoblagan va 1992 yilda Boris Spasskiyga qarshi o‘tqazgan uchrashuvni chempionlik baxsi, deb atagan.

Anatoliy Karpov o‘zidan oldingi jahon shaxmat toji sohibi bilan chempionlik uchun birorta partiya o‘yin o‘tkazmagan va jahon chempionligi uchun o‘tkazilgan bellashuvda amaldagi jahon chempionini yengmagan yagona jahon chempioni.

Ruslan Panamaryov eng yosh jahon chempionidir. U 18 yoshligidayoq jahon shaxmat tojiga ega chiqqan.

Ilk marotaba 1948 yildan chempionlikka erishgan Mixail Botvinnik ikki marta shaxmat tojini boy berib, uni yana qaytarib olgan.

Anatoliy Karpov va Garri Kasparov jahon chempionligi uchun eng ko‘p - o‘zaro besh marotaba raqobatlashgan. Uchta uchrashuvda Kasparov g‘alaba qozongan, bittasida durrang qayd etilgan va bir uchrashuv ohirigacha davom ettirilmagan.

Jahon chempionligiga erishish uchun eng kam vaqtni Ruslan Panamaryov sarflagan. Besh yoshidan shaxmat bilan shug‘ullangan Ruslan o‘n uch yildan so‘ng, ya’ni 18 yoshida maqsadiga yetdi.

Vishvanatan Anand uchta shakl bo‘yicha chempionlikka erishgan yagona shaxmatchidir. Hindistonlik grossmeyster 2000 yili nokaut-tizimida o‘tkazilgan jahon chempionatida g‘olib chiqqan. 2007 yilda davrali turnirda g‘olib chiqdi va

2008 yili Vladimir Kramnik, 2010 yili Veselin Topalovga qarshi o‘tkazilgan chempionlik uchrashuvlarida shaxmat tojini muvaffaqiyatli himoya qildi.

Nazorat savollari:

1. O‘rta Osiyo xalqlarining shaxmatga qo‘shgan xissasini o‘rgangan O‘zbekistonlik olimlar kimlar va nechanchi yilda o‘rgangan?
2. Z.Xo‘jayev va F.Dyummellar kimning muallifligida yozilgan shaxmatga oid asarni o‘rganganlar?
3. O‘rta Osiyolik Abulfath Ahmad Sijziyning shaxmatga oid asarida nimalar bayon etilgan?
4. VIII-IX asrlarda yashagan O‘rta Osiyolik shaxmat ustalari (shaxmatchilar)ni aytib bering!
5. O‘rta asrlarda grossmeysterlarni nima deb atashgan?
6. IX-X asrlarda yashab ijod qilgan olti «oliya»lar kimlar?
7. «Dilorom moti»dagi voqeani aytib bering!
8. Shaxmat havaskorlarining “Toshkent jamiyati” nechanchi yilda tuziladi?
9. Xalqaro shaxmat federatsiyasi – FIDE “Shaxmat bo‘yicha xalqaro grossmeyster” unvonini nechanchi yilda ta’ sis etildi?
10. Shaxmat olamida sportchilar uchun eng oliy sportchilar xalqaro grossmeyster unvoni erkaklarga nechanchi yildan berila boshlagan?
11. Shaxmat olamida sportchilar uchun eng oliy sportchilar xalqaro grossmeyster unvoni ayollarga nechanchi yildan berila boshlagan?
12. Georgiy A‘zamov haqida so‘zlab bering!
13. Dastlab O‘zbekistonning qaysi viloyatlarida shaxmat to‘garaklari ochildi?
14. Shaxmat bo‘yicha erkaklar o‘rtasida O‘zbekiston chempionatlarini o‘tkazish nechanchi yildan boshlandi?
15. Shaxmat olamining rekordlari haqida nimalar bilasiz?

Foydalanish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. M.Muhitdinov. Shaxmat. Maktablarning shaxmatni endi o'rgana boshlagan o'quvchilar va kam malakali shaxmatchilar uchun qo'llanma. Tuzatilgan va to'ldirilgan nashri. – T.: “Sharq”, 2007 y. – 352 b.
2. R.Qosimjonov. Shaxmat-sehirli olam. Toshkent. 2013 y. – 200 b.
3. Z.Toshxo'jaev. Rutam Qosimjonov – Jahon shaxmat toji sohibi. T.: “Yangi asr avlodi”. 2013 y. - 96 b.
4. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Ruscha to'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashridan tarjima. Ya.B.Estrin tahriri ostida. T.: “O'qituvchi”. 1987 y. - 280 b.
5. Muxitdinov M. 64 xona – 32 dona... . “Yosh gvardiya nashriyoti”. Toshkent 1975 y. – 112 b.

III-BOB. O‘QUVCHILARGA SHAXMATNI O‘QITISH METODIKASI

Tayanch so‘z va iboralar:

- oliy shaxmat ta’limi, shaxmatni o‘rgatish, didaktika, o‘rgatishning didaktik metodik asoslari, maqsad, mazmun, metod, o‘rgatishning didaktik metodik printsiplari, o‘zlashtirish mustahkamligi, barqaror o‘zlashtirilgan bilimlar

Shaxmat – umumiy va intellektual qobiliyatlarni rivojlantiruvchi ta’limning bir turi hisoblanib, psixologik jarayonlarni rivojlantiruvchi, insonni aqliy, ijodiy va tarbiyaviy komolotga erishishiga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. Shaxmat o‘quvchilarni yanada ma’nan sog‘lom qilib tarbiyalashda qo‘shimcha vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi ma’ruzalarimizda aytilganidek o‘zbek shaxmat maktabining shakllanishi, shaxmatchilarimizning turli-tuman musobaqalarda ishtiroki haqida gap ketganda tez-tez «jahonda birinchi marta» degan so‘zlar tilga olinib turadi. Bu esa bizni oliy shaxmat ta’limi sohasida ham birinchi bo‘lishimizga undaydi.

2018-yil 9-avgustda “O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3906 sonli Prezident qarori imzolandi. Unda respublikamizdagi 150 ta umumta’lim maktabining 2-sinfida sinov tariqasida shaxmat darslari o‘tilishi belgilab berildi.

Qarorga ko‘ra, Qoraqalpog‘iston Respublikasida 7, Andijon viloyatida 9, Buxoro viloyatida 11, Jizzax viloyatida 8, Qashqadaryo viloyatida 9, Navoiy viloyatida 10, Namangan viloyatida 9, Samarqand viloyatida 10, Surxondaryo viloyatida 8, Sirdaryo viloyatida 10, Farg‘ona viloyatida 13, Xorazm viloyatida 8, Toshkent viloyatida 17 va Toshkent shahridagi 21 ta umumta’lim maktabida shaxmat sinfxonalari tashkil etilib, 2-sinfdan shaxmat darslari o‘tilmoqda.

Oliy shaxmat ta’limining yaqin tarixiga nazar tashlasak, 20-yillarning boshida bir guruh moskvalik masterlar Maorif xalq komissari A.V.Lunacharskiyda qiziqish uyg‘otgan shaxmat san’ati institutini tashkil etish rejasini olg‘a surdi.

30-yillarda Leningrad jismoniy tarbiya instituti huzurida shaxmat kafedrasini tuzildi. Dotsent Ya.G.Roxlin uning rahbari, masterlardan V.A.Alatortsev bilan V.V.Ragozinlar assistentlari bo'lishgan edi. Biroq bu kafedraning faoliyati o'shanda turli sport mutaxassisliklari talabalariga fakultativ tarzda shaxmat o'yinini o'rgatish bilan cheklangan edi.

1965 yili MDU jismoniy tarbiya va sport kafedrasiga shaxmat nazariyasi va tarixi fakultativ kursi kiritildi. Master Ya.B.Estrin uning rahbari bo'lgan edi.

Oliy maktab doirasida shaxmat trener-o'qituvchilari tayyorlashga 1966 yilda Davlat Markaziy fizkultura instituti (GTSOLIFK) sport fakultetida shaxmat ixtisosligi bo'limi ochilishi bilan chinakam asos qo'yildi.

Shaxmat ixtisosligining shakllanishi oson ish bo'lmadi. Tajriba, dasturlar, darsliklar, qo'llanmalar yo'q edi, o'qituvchilar yetishmasdi. Xatto, mashg'ulotlar uchun xona ham muammo bo'lib turardi.

III.1. Shaxmatni o'rgatishning asoslari

Didaktika pedagogikaning ham mashg'ulotlar o'tayotgan, ham mashg'ulotlardan tashqari paytdagi o'qitish va o'qish jarayonlarini tadqiq etuvchi ilmiy fandır. Bilim asoslarini berish va olish uchun maxsus fanlar tadqiq etuvchi qabul qilingan o'rgatish metodi o'qitish jarayoniga ta'sir etuvchi muhim omildir.

O'qitish metodi bilan mazmuni o'rtasidagi o'zaro jips bog'liqlik muayyan qonuniyatlarga bo'ysinuvchi «maqsad - mazmun - metod» munosabati ko'magida tushuntiriladi.

Maktabda o'qitishning o'ziga xos bo'lgan bu munosabatining maktabdan tashqari shaxmat o'qitishga ham qanchalik ta'siri bor ekan, degan savol tug'iladi.

Bunga javob berishda model shaklida aks ettirilgan pedagogik jarayonning muhim punktlariga to'xtalib o'tish zarur.

Ilm olish maqsadi jamiyat kishisiga qo'yiladigan talablardan kelib chiqadi. Bunda biz xar tomonlama rivojlangan barkamol shaxsni tushunamiz.

Mazmun o'quvchiga berilishi lozim bo'lgan materialdan iborat. Masalan,

shaxmat san'ati bo'limlarida bu endshpil, taktik vositalar, strategiya, debyutdir.

Metod didaktik nuqtai nazardan o'qitish muayyan tashkil etilganda o'quv materialini berish va o'zlashtirish bilan bog'liqdir.

Bu tushunchalar o'rtasida quyidagicha bir-biriga bog'liqlik bor.

Maqsad: qanday nuqtai nazar, o'zini tutish shakllari, qobiliyatlar, mahorat va iroda sifatleri o'zlashtirilishi yoki singdirilishi lozim?

Katta spetsifik shaxmat qobiliyati va mahoratiga ega bo'lgan har tomonlama rivojlangan shaxs.

Mazmun: o'quvchiga berilishi yoki unda tarbiyalanishi lozim bo'lgan materialning mazmuni qanday?

Shaxmat san'ati bo'limlari: endshpil, taktik vositalar, strategiya, debyutlar.

Metod: o'qitishning usullari va tashkiliy shakllari qanday?

O'qitish ko'proq muammoli tamoyil bo'yicha olib borilishi kerak; mashqlarning oddiy shakli; tarbiyalash metodlari.

III.2. Shaxmatni o'qitishning ba'zi jihatlari haqida

Umumpedagogika metodikasi o'qitishning ma'ruzali, vazifali va ishchi metodlarini farqlaydi. Shaxmatni tafakkur qilish jarayonida mustaqil tafakkur qilishga moyillik uyg'otadigan va spetsifik holatni hisobga oladigan metodni afzal ko'rish kerak. Vazifali metod, ya'ni muammoli deb ataluvchi tamoyil bo'yicha o'qitish eng maqbulidir. Bunga o'quvchining tashabbusi va mustaqil ishi kiradi, bu esa butun metodning eng maqbul mag'zidir.

Oddiy bir misol: ikki rux bilan mot qilishni ko'rsatganda avval bir rux bilan shoxni gorizontal va vertikal bo'yicha kesib qo'yish yordamida mot kilish tushuntiriladi. Ko'rsatiladigan materialni tanlashda o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini ham hisobga olish lozim.

Albatta, o'quvchilar vazifa masalalarni mustaqil yechganda o'qituvchi ma'ruzali o'qitish metodi yordamidagidan ko'ra ko'proq vaqt sarflaydi. Lekin o'quv

materiali mustaqil o'rganilgan va takrorlanganda olingan bilimlar chuqurroq va mustahkamroq o'zlashtiriladi.

III.3. Shaxmatni o'rgatishning didaktik va metodik tamoyillari

Shaxmatni o'qitishning ko'rsatib o'tilgan tamoyillarini batafsil ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu tamoyillar psixologiya va pedagogika qonuniyatlari asosida o'qitishning negizidir.

Ko'plab olimlarning tadqiqotlariga tayangan holda shaxmatni o'qitish uchun quyidagi didaktik va metodik tamoyillarni ta'riflash mumkin:

shaxmatni o'qitish va tarbiyaning birligi;

tizimlilik;

hammaboplik;

ko'rsatmalilik;

bilimlarni, qobiliyat va malakalarni puxta o'zlashtirish.

Bir-biri bilan mustahkam bog'liq bu hamma tamoyillar yagona bir majmuadek ko'rib chiqilishi kerak.

Shaxmatni o'rgatish va tarbiyaning birligi tamoyili.

Ta'lim bilan tarbiya dialektik jihatdan bir-biriga bog'liqdir. Ilm olish deganda to'la hajmdagi o'quv materialini berish va o'zlashtirish, uni qo'llash mahorati hamda qobiliyati tushuniladi.

Tarbiya deganda, biz tarbiyalanuvchiga ma'naviy maslak, harakter xususiyatlari, axloq normalari va faoliyat ko'rsatishga shaylik ko'nikmasi hosil qila oladigan siyosiy dunyoqarash, psixologik, etik va estetik mezon, norma va idrokni singdirishni tushunamiz.

Har tomonlama yetuk shaxsni tarbiyalash – intellektual, emotsiopal va irodaviy ta'sirlarga bog'liq murakkab va xilma-hil jarayondir.

Biror maqsadga qaratilgan muayyan sharoitni yaratish, chunonchi munozaralarda qatnashish, jamoa yoki sport jamiyati yig'ilishlarida so'zga chiqish, o'ziga jamoatchilik xarakteridagi majburiyat olish; yosh sportchilarga aniq mas'uliyatli vazifalar yuklash, o'qitish-o'rgatish yoki mashq jarayonida ularga

kichik-kichik pedagoglik funktsiyalarini berib qo'yish; yosh sportchilarni otaliqqa olish; maktab jamoalariga murabbiylik qilish; Yoshlar ittifoqi faoli ishida ijodiy qatnashish, shuningdek, boshqa topshiriqlar berish tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish shakllaridir.

Musobaqa va turnirlarda o'yin kuni va soati jadvaliga aniq rioya qilish, musobaqalar paytida sport rejimiga qat'iy rioya qilish, jismoniy nagruzka (turli sport mashqlari, sayr qilish), tarixiy yodgorliklarni borib ko'rish va madaniy tadbirlar o'tkazish sport-amaliyoti sohasidagi va har-xil turdagi musobaqalarda mahoratni takomillashtirishdagi tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish shakllaridir.

O'zini-o'zini tarbiyalash, shaxmatni mustaqil mutolaa qilish, uy vazifalari va masalalarni bajarish uchun bir qancha tadbirlarni tavsiya etish mumkin (ijtimoiy ahamiyatga ega dolzarb ma'lumotlarni e'lon qilish, kitob o'qish, turnirlarda o'zi o'ynagan partiyalarni sharhlash, debyut va nazariy bilimlarni o'zlashtirish).

Tizimlilik tamoyili.

O'quv materialining mazmuni va uni o'qitish shu tamoyil asosiga kiradi.

Tizimlilikning didaktik va metodik asoslarini qo'llash uchun qanday qoidalar mavjud?

Birinchi qoida – bolalarning yoshiga qarab darsning psixologik tuzilishi va maqsadi, nazariy tayyorgarlik, amaliy mashqlar, tematik mashq partiyalari, o'tilganlarni takrorlash, uy vazifalarini tekshirish hisobga olinadi.

Ikkinchi qoida – material pedagog tomonidan izchil, muayyan mantiqiy tartibda, «oddiydan murakkabga, osondan qiyinga, tanishdan notanishga» degan ma'lum pedagogik tamoyil asosida bayon qilinishi darkor.

Uchinchi qoida – yangi o'rganilayotgan materialni aniq misolda ko'rsatiladigan muayyan tizimda joylashuvchi tarkibiy qismlarga ajratib chiqish kerak.

To'rtinchi qoida – har bir dars hech bo'lmasa ushbu tematikani (debyutlar nazariyasi, mittelshpil strategiyasi, endshpil tamoyillari, va hokazolarni) yaxshiroq tushunib olishga yordam beruvchi bitta muhim vaziyatga ega bo'lishi lozim.

Xammaboplik tamoyili.

O'quvchilarning individual, yosh fiziologik va boshqa xususiyatlarini hisobga

olish bu tamoyil asosiga kiradi.

Ta'kidlaymiz: hammabop o'qitish, pedagog o'qiyotganlar yo'lidagi barcha qiyinchiliklarni yo'qotishi kerak degani emas; ahamiyatlirog'i ijodiy kuch va didaktik yordamni faollashtirish, shuningdek, o'qitish tezligi yoki sur'atidagi tafovutlardir.

Bundan kelib chiquvchi individual yondashish talablari o'quvchilarning tug'ma qobiliyatlarini payqay olish va ularni takomillashtirishga hamkorlik qilishni ham o'zida mujassamlashtiradi.

Ko'rsatmalilik tamoyili.

Bu tamoyilga o'tarkanmiz, gapni ko'p odamlarda barcha xotira turlaridan eng samaralisi ko'z xotirasi ekanligidan boshlaymiz, chunki odam dunyoni (o'rtacha 85 foiz) ko'z yordamida biladi. Shuning uchun «jonli his qilish»ga qat'iy ahamiyat beriladi. Ilmiy axborot ma'lumotlariga qaraganda, ko'rish vositalari ko'magida insonning umumiy idrok etish qobiliyati oshishi, xotira hajmi esa hatto 55 foizga o'sishi mumkin ekan. Eslatamiz: «Ko'rsatmalilik har qanday bilimning mutlaq poydevoridir» (I. Pestalotsi).

O'rgatishni qanday qilib ko'rsatmali qilish uchun:

- namoyish taxtasidan (katagining kattaligi 10x10 sm) foydalanish zarur, yana shunday ikkinchi taxta ham kerak: bittasida partiyaning asosiy teksti ko'rsatilib, ikkinchisida yordamchi variantlar ko'rib chiqilishi mumkin;

- zamonaviy raqamlashtirilgan electron vositalardan, proektsion apparatdan foydalanish lozim. Bunda o'qituvchiga ko'pgina spetsifik qo'llanmalar (kerakli pozitsiyalar aks ettirilgan diagrammalar, kombinatsiya mavzuidagi masalalar, klassik endshpillar, debyut sxemalari) tayyorlab ko'yish tavsiya etiladi;

- mashqlarni yozib borish o'quv materialini mustahkamlash va bilimni nazorat qilib turish uchun qulay va oldindan tayyorlab qo'yilgan yordamchi daftarlardan foydalanish kerak. Bosma diagramma va donalardan foydalanish ham mumkin.

Bilimlarni, qobiliyat va mahoratni mustaxkam o'zlashtirish tamoyili.

«O'zlashtirish mustahkamligi» deganda rejali pedagogik jarayon shaxsning

shakllanishiga zarur ta'sir ko'rsatgan misollar ko'zda tutiladi. «Barqaror o'zlashtirilgan bilimlar» deyilganda qo'llashga doim yaroqli, sportchilarning musobaqalarda samarali va ijodiy qatnashuviga kafolat beruvchi bilimlarni tushunmoq lozim.

Axborotlar nazariyasi ma'lumotlaridan inson xotirasi operativ, qisqa muddatli va uzoq muddatli xotiralarga bo'linishi ma'lum. Odam cheklangan hajm va asrash vaqtiga ega operativ xotiradan o'ziga zarur ma'lumotlarni olib, ularni ko'rsatib o'tilgan boshqa ikki hil xotiraga uzatadi. Xuddi shu operativ xotira mexanizmlari tufayli shaxmat tafakkurida debyut va nazariy tayyorgarlik amalga oshadi.

Uzoq muddatli xotirada maxsus debyut variantlari (debyut repertuari) mittelshpil va endshpil strategiyasiga oid ma'lumotlar, taktik vositalar saqlanadi. Faraz qilish mumkinki, uzoq muddatli xotirada «pozitsiyaviy did» deyiladigan narsa, shuningdek, intuitsiya ham saqlanadi.

Pedagog uchun miyaga kiruvchi axborot hajmi uni uzatish usuliga bog'liq ekanligini bilish muhimdir. Demak, mustahkam bilimlarni o'zlashtirish miya bo'limlarida «axborotning so'nishi», unutish jarayoni bilan muttasil kurash holatida bo'ladi. Ko'p pedagoglar shaxmat darsining dastlabki daqiqalarida o'rgatish – o'rganish eng ko'p samara berishini tasdiqlaydilar.

Qabul qilingan axborotni unutishga qarshi kurashishning asosiy vositasi uni faqat shu dars paytida emas, balki yangi darsning boshida ham uzluksiz takrorlash metodidir. Bu jihatdan eslab qolish uchun eng joizi ikki soha: debyutlar nazariyasini va endshpil nazariyasini bilishdir.

O'qish, qobiliyat va mahoratning o'sish jarayoniga kelganda, bu pog'onama-pog'ona – boshlang'ich tushunishdan bilim va mahorat orqali fahmlash tarzida kechadi.

Tor ma'noda shaxmatdagi qobiliyat tushunchasi quyidagi tafakkur qilish jarayoni: o'yin vaziyatining tahlili va sinteziga; abstraktlashtirish, ya'ni eng muhim mulohazalarni xayolan ajratib olish, nomuhimlarini chiqarib tashlash, o'ylashning oldingi natijalarini jiddiy qayta tekshirib chiqishga asoslangandir.

Mustahkam bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish va qobiliyatni o'stirish

uchun spetsifik o'qitish-o'rgatishning qanday shakllari afzal? Aytib qo'yaylik, bo'lajak hisob-kitob qilishda ko'rsatib o'tilgan tafakkur jarayoni qanchalik aniq davom etsa, topilgan strategik va taktik yechim yo'llari shunchalik muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Shaxmat qobiliyati va mahoratining o'sishiga ko'proq yuqorida zikr etilgan tafakkur jarayonlarini mashq qildirish yo'li bilan erishiladi.

O'rgatish shakllarining o'ziga kelganda, ayrim nazariy pozitsiyalarni tekshirish, diqqat bilan yangi variantlarni izlash, o'ylash uchun qisqartirilgan vaqt bilan tematik partiyalar o'tkazish, yangi debyut g'oyalarini amaliy sinab ko'rish, tomonlarning biri kichik ustunlikka ega pozitsiyalarni o'ynab ko'rish, grossmeysterlarning partiyalarini mufassal tahlil qilib borishni tavsiya etish mumkin.

III.4. Shaxmatni o'qitishda didaktik tamoyillarni qo'llash xususiyatlari

O'qitish tamoyillari - bu rahbar g'oyalar, didaktik jarayonni tashkil etish va o'tkazishning me'yoriy talablari. Ular o'quv jarayonini tartibga soluvchi eng umumiy ko'rsatmalar, qoidalar, me'yorlar xarakteridadir. Prinsiplar o'qitishning ilmiy tahlili asosida tug'iladi, didaktika tomonidan o'rnatilgan o'qitish jarayoni qonuniyatlaridan kelib chiqadi.

Pedagogika nazariyasida o'qitishning umumiy tamoyillariga doimo katta ahamiyat berilgan. Turli xil o'quv fanlarida o'qituvchiga o'zini qanday tutish kerakligini belgilaydigan va o'quv jarayonining didaktik va uslubiy dizayniga ta'sir qiluvchi ko'plab qoidalar, qonunlar, ko'rsatmalar va tamoyillar mavjud.

Shaxmatni o'rgatish amaliyoti uchun o'qituvchi uchun harakat yo'riqnomasi sifatida maxsus qoidalar to'plami kerakligi shubhasizdir. Shaxmatni o'rgatish bilan bog'liq holda o'qituvchining didaktik va umumiy ta'siriga, uning o'quv jarayonidagi uslubiy va tashkiliy yo'nalishiga bog'liq bo'lgan didaktik va uslubiy tamoyillar haqida gapirishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

Yuqorida aytib o'tilganidek, didaktik tamoyillar psixologik va pedagogik qonuniyatlar asosida ishlab chiqilgan va o'qitishning mazmuniga ham, uslubiy va tashkiliy dizayniga ham ta'sir ko'rsatadigan o'qitish strategiyasidir.

Didaktik tamoyillar o'quv jarayonining xarakterini belgilaydi. Didaktik nuqtai nazardan ular o'qituvchiga qo'yiladigan talablarni ifodalaydi va quyidagi savollarga javoblarni o'z ichiga olishi kerak:

Ta'lim va o'rganishning to'g'ri yo'li qanday?

Qanday qilib o'quv materialini mavjud hajmda, tizimli va vizual tarzda o'qitish kerak?

Ta'limni tarbiya bilan qanday bog'lash kerak?

Qobiliyat va ko'nikmalarni qanday rivojlantirish mumkin?

Shaxmatni o'qitishda qanday o'qitish usullari eng katta muvaffaqiyatni va'da qiladi?

Adabiy manbalarni tahlil qilish asosida bugungi kunda shaxmat o'rgatishda quyidagi didaktik tamoyillardan eng ko'p foydalanilmoqda:

- tarbiyaviy ta'lim tamoyili;
- aniqlik tamoyili;
- qulaylik tamoyili;
- bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkam o'zlashtirish tamoyili.

Barcha tamoyillar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Ular bir-biriga ta'sir qiladi, shuning uchun pedagogik jarayonda qo'llanilganda ularni yagona kompleks sifatida ko'rib chiqish kerak.

Tarbiyaviy ta'lim tamoyili. Ta'lim va tarbiya dialektik bog'liqdir. Har holda, ta'lim olish tarbiyaviy ta'sir bilan birga keladi. Biroq, ta'sir ijobiy yoki salbiy, maksimal yoki minimal bo'lishi mumkin.

Kelajak avlodni sifatli tarbiyalash muammosi har qanday jamiyat va har qanday davlatda doimo dolzarb bo'lib kelgan. Boshlang'ich sinf shaxmatchilarining mehnat faoliyatida o'qitishdan ko'ra ta'limga ustuvor ahamiyat berish ayniqsa muhimdir. Ko'pgina o'qituvchilar, "...kerak bo'lganda, ta'lim natijasi uchun, o'qitish natijasini qurbon qildilar". Afsuski, o'z shogirdlarining sport ko'rsatkichlariga e'tibor qaratadigan bir nechta murabbiylar buni qiladilar. Ko'pincha ularning ko'pchiligi yuqori natijaga erishish uchun o'yinning tabiatiga xos bo'lgan shaxmatning tarbiyaviy omilini e'tiborsiz qoldiradilar.

Bugungi kunda maktab o'zgarishlarining boshida yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish, shaxsga maksimal darajada e'tibor berish zarurati qo'yilmoqda. Demak, ta'lim va kadrlar tayyorlash zaxiralaridan foydalanish muammosi dolzarb bo'lib bormoqda.

Shaxmatning tabiatida kuchli o'rgatish, rivojlantirish, tarbiyalash tamoyillari mavjud. Shaxmat o'ynash ijodkorlikning mustaqilligi va uning faol xarakterini, vaqt tuyg'usini, o'z ishiga mas'uliyatni, fidoyilikni, matonatni, sabr-toqatni shakllantiradi, estetik didni tarbiyalaydi.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarga shaxmatni o'rgatishda ularning axloqiy xarakterining qandaydir o'ziga xosligini hisobga olish kerak. Kichik maktab yoshi - ko'plab axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish, axloqiy fazilatlarni rivojlantirish uchun juda qulay davr. Maktabga qabul qilingandan so'ng, bola nafaqat o'zi bajarishi kerak bo'lgan qoidalar va me'yorlar sonini ko'paytiradi, balki uning hayotida ushbu normalarning funksiyasini ham o'zgartiradi. Ushbu me'yorlarning bajarilishi boshqa odamlarning, kattalarning va tengdoshlarning bolasiga munosabatini belgilaydi va ikkinchisini baholash asosan o'qituvchi tomonidan berilgan bahoni takrorlaydi. Natijada, kichik maktab o'quvchisida ushbu me'yor va qoidalarga amal qilish uchun faol intilish paydo bo'ladi, shuningdek, axloqiy me'yorlar mazmuniga, "qanday harakat qilish kerak" ga qiziqish ortadi.

Biroq, ko'pincha birinchi sinf o'quvchisining xatti-harakati va boshqalarga bo'lgan talablari keskin farq qiladi. Boshqalarga qo'yiladigan talablar qat'iydir, ularni eng kichik bajarmaslik, albatta, qattiq jazoga olib kelishi kerak. Bolaning o'zi ham o'zini "kerak bo'lganidek" tutishga intiladi, lekin ko'pincha bevosita istaklar qoidaga muvofiq harakat qilish istagidan kelib chiqadi. Ma'lum bo'lishicha, ongli intilishlar va bevosita motivlar o'rtasidagi murosaga o'xshaydi. Bundan tashqari, "to'g'ri" harakat qilish istagi va haqiqiy xatti-harakatlar o'rtasidagi qarama-qarshilik bola tomonidan butunlay sezilmaydi, o'ziga nisbatan ijobiy munosabat saqlanib qoladi. "Bu bolaning" to'g'ri xulq "", "yaxshi o'quvchi" modeliga moslashishga bo'lgan kuchli ehtiyoji bilan bog'liq deb o'ylash mumkin. Qoidalarni ongli ravishda qabul qilib, ularni boshqalarga "o'rgatib" u go'yo o'zi haqiqatan ham ushbu modelga

mos kelishini ta'kidlaydi va model va uning xatti-harakati o'rtasida ziddiyat yuzaga kelganda, u o'zini osonlikcha tasalli beradi " tasodifan shunday qildim", "xohlamadim", "endi". Shu munosabat bilan, boshlang'ich maktab yoshidagi axloqiy tarbiyaning asosiy vazifasi xulq-atvorni axloqiy o'z-o'zini tartibga solishning o'zboshimchalik darajasini rivojlantirishdir. Bolaning o'ziga bo'lgan munosabatini, birinchi navbatda, uning haqiqiy sa'y-harakatlari natijalariga asoslanishi, xatti-harakatlarning o'zboshimchaliklarini, oldindan belgilangan maqsadga muvofiq harakat qilish qobiliyatini rivojlantirishga intilishi kerak. Shaxmat - bu muammolarni hal qilishda yordam berishning eng yaxshi usuli.

Birinchidan, shaxmat shaxmatchining o'zi xolisligining rivojlanishiga ta'sir qiladi va xolislik nafaqat pozitsiyani baholashda, balki o'ziga va raqibga nisbatan xolis munosabatni shakllantiradi. Shaxmat o'yini keskin o'zaro tanqid muhitida o'tmoqda. Raqiblarning har biri boshqasining harakatlaridagi xatolarni topishga va ulardan foydalanishga intiladi. Yo'qotish sizning har qanday xatoingizning majburiy natijasidir. Mag'lubiyatda kimnidir ayblash befoyda. Shaxmatchining o'zi "ekilgan"ni o'z g'oyasi va qarori bilan "o'radi". Shuning uchun o'yin natijalari shaxmatchini ob'ektiv ravishda tanqidiy introspektsiyaga undaydi va shu bilan o'z-o'zini tarbiyalash vositasiga aylanadi. "Shaxmat eng avvalo xolis bo'lishga o'rgatadi. Shaxmatda xato va kamchiliklarni anglab yetib, buyuk ustaga aylanish mumkin. Hayotda bo'lgani kabi ...".

Shaxmat sizni boshqalarning fikrini hurmat qilishni o'rgatadi. Ammo shu bilan birga, raqibning rejaları bilan to'liq rozi bo'lish, ularni e'tiqodga olish mantiqiy emas. G'alaba qozonish uchun siz uning rejalarida kamchiliklarni topishingiz va bu xatolardan foydalanishga harakat qilishingiz kerak. Shuning uchun raqibga nisbatan ishonch va hurmatni uning o'yinini tanqidiy tahlil qilishga yo'naltirish bilan uyg'unlashtirishni o'rganish kerak.

Ikkinchidan, shaxmatning o'zini tuta bilish va sabrlilik kabi xarakter xususiyatlarining rivojlanishiga ta'siri shubhasiz ijobiydir. Shaxmatchi o'z his-tuyg'ularini boshqara bilishi kerak. Ko'pincha yosh shaxmatchi barcha umidlarini o'yindagi kurashning birinchi inqiroziga bog'laydi va darhol muvaffaqiyatga erisha

olmay, "taslim bo'ladi". Tajriba bilan oxirigacha kurashish qobiliyati keladi; partiyaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, har qanday, hatto birinchi qarashda ham, umidsiz vaziyatlarda "o'z imkoniyatlaringizni" qidiring. Sabrlilik va o'zini tuta bilishni ko'rsatgan shaxmatchi muqarrar ravishda salbiy his-tuyg'ular bilan kurashadi: noaniqlik, qo'rquv, tashvish. Shaxmat tajribasini o'zlashtirishga qarshi bu kurash yanada ongli va samarali bo'ladi.

Shaxmat pedagogikasida uni pedagogika fanining boshqa sohalaridan sezilarli darajada ajratib turadigan bitta bo'lim mavjud. Ushbu bo'lim o'rganish ob'ektining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq - shaxmat san'at, improvizatsiya va ijodning o'ziga xos sohasi sifatida. Shaxmat san'atining go'zalligi insonning nafaqat shaxmatga, balki boshqa faoliyat sohalariga, tevarak-atrofga estetik munosabatini tarbiyalashning muhim omillaridan biridir. Ko'pgina musobaqalarda nafaqat eng yaxshi sport natijalari, balki eng chiroyli o'yinlar, kombinatsiyalar, yakunlar uchun ham sovrinlar berilishi bejiz emas.

Shaxmatning go'zalligi juda ko'p. Ajoyib o'yinlar, ulug'vor eskizlar shaxmat san'atining ajoyib namunalari sifatida tarixga kirdi. Ular nimani mag'lub etishadi? Manevrlarning nozikligi, kutilmagan qarorlar va, albatta, mantiqiy maqsadga muvofiqlik va aniqlik. Ko'pincha estetik zavq keltiradigan kombinatsiyalardir.

Albatta, yangi boshlovchi shaxmatchi uchun shaxmat taxtasidagi muayyan vaziyatning butun dramasini tushunish qiyin, lekin shaxmatni o'rganishning dastlabki bosqichlaridayoq go'zallikni his qilish mumkin. Misol uchun, sipohlarning harakatlarini o'rganayotganda, bolalar o'zlarining grafik marshrutlarini chizishdan va eng chiroylisini aniqlashdan xursand bo'lishadi. Bu erda murabbiyning shaxmat taxtasi geometriyasining go'zalligiga e'tibor berishi muhimdir.

Ko'rsatmalilik tamoyili. O'qitishda vizualizatsiya tamoyilini birinchi bo'lib Ya.A.Komenskiy asoslab bergan bo'lib, u maktabda birinchi navbatda narsalarni bildiruvchi so'zlar, mumkin bo'lgan barcha narsalar sezgilar orqali idrok etishni ta'minlamaydi, balki o'zini o'zi o'rgatish kerak deb hisoblagan.

Ma'lumki, barcha turdagi xotiradagi odamlarning 80 foizida vizual xotira eng samarali hisoblanadi. Shuningdek, ma'lumki, insonning o'rtacha 85foiz atrofidagi

dunyoni ko‘zlari yordamida bilib oladi. Axborot nazariyasiga ko‘ra, vizual vositalar yordamida inson idrok etishning umumiy qobiliyatini 35foiz ga, xotira hajmini esa hatto 50foiz ga oshirish mumkin. Shuning uchun ko‘rinish tamoyili didaktikaning eng muhim tamoyillariga tegishli bo‘lsa, ajab emas. Hatto I.Pestalotsi vizualizatsiyani “barcha bilimlarning mutlaq asosi” deb atagan.

Boshlang‘ich maktab yoshida idrok asosan o‘ziga xos xususiyatga ega. Shuning uchun tushunchalar, naqshlar va qoidalar, agar ular illyustrativ misollar, diagrammalar va diagrammalar bilan tasdiqlansa, onga yaxshiroq kiritiladi. Bu ularning xotirasida sezilarli darajada saqlanishiga ham hissa qo‘shadi.

Shaxmat o‘yini vizual-majoziy va vizual-faol tafakkurga asoslanganligi sababli, didaktikaning ushbu tamoyili shaxmatchining juda ijodiy faoliyati bilan organik ravishda birlashadi. Shaxmatchi u yoki bu harakatni tanlashda qanday fikrda? Fikrlash jarayonida taqqoslash jarayoni amalga oshiriladi, ba’zi yangi hodisalar, ob’ektlar, tasvirlar va allaqachon ma’lum bo‘lganlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash. Shaxmatchi ma’lum bir pozitsiya tasvirini baholashda birinchi navbatda intuitiv ravishda, ongsiz ravishda uni xotirada saqlanadigan va ma’lum bir bahoga ega bo‘lgan eski, allaqachon ma’lum bo‘lgan mos yozuvlar pozitsiyasi bilan solishtirishga intiladi.

"Shaxmat uslubida shartli ravishda o‘ziga xos va faqat unga xos bo‘lgan tuzilmaviy elementlarga ega bo‘lgan pozitsiyani - ma’lum bir funktsiyani bajaradigan dona va piyodalarning joylashishi va o‘zaro ta’sirini shartli deb atash mumkin, buning natijasida shaxmatchi uni ehtimollik bilan baholashi mumkin. Qisqa vaqt va o‘tmish tajribasiga asoslanib, intuitiv yoki mantiqiy operatsiyalar asosida o‘yin rejasini - strategiyani belgilaydi"

Umuman olganda, shaxmatchi xotirasida saqlagan tasvirlarda fikr yuritadi, deyishimiz mumkin. Shaxmatchining tafakkuri o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lganligi va aqliy vazifaning obrazli material asosida yechilishi bilan tavsiflangan vizual-majoziy tafakkur ustunlik qilganligi sababli, yosh shaxmatchining shaxmat tasvirlari qanchalik ko‘p bo‘ladi, uning xotirasi qanchalik yaxshi bo‘lsa, u muayyan vaziyatda harakat qila oladi, deb taxmin qilish mumkin.

Shaxmat taxtasi va donalarning harakatlarini o'rganib chiqqandan so'ng, o'yinning maqsadi keyingi darslarda tushuntiriladi - raqib qiroliga mot qilish. Keyinchalik, bolani keyingi barcha ta'lim ushbu maqsadga erishishga qaratilgan degan fikrga olib borish kerak.

Ma'lumki, boshlang'ich maktab yoshida o'quvchilarning chalg'ishi jiddiy muammo tug'diradi. Boshlang'ich sinf shaxmatchilarida diqqatni jamlash hali shakllanmagan, ular uzoq vaqt davomida u yoki bu tarkibda - o'qituvchining tushuntirishida, ko'rsatilayotgan materialda va hokazolarda qolishga qodir emas. Biroq, ba'zi hollarda, bola uzoq vaqt davomida ob'ektga e'tibor qaratishi mumkin va shu bilan diqqatning katta barqarorligini ochib beradi. Shaxmatda bu masalani hal qilishning an'anaviy usuli o'quvchilar e'tiborini harakatni bajarishning boshqa usuliga, tushuntirish vaqti jihatidan qisqa materialga o'tkazishdir.

Ba'zan o'quvchilar e'tiborini jalb qilish uchun ular ko'rgazmali materialni iloji boricha jonli va chiroyli qilishga harakat qilishadi. Shu bilan birga, dizayn ushbu vizual material yaratilgan maqsad bilan bir-biriga mos kelishi muhimdir. Boshqacha qilib aytganda, ko'rgazmali material o'zlashtirishda qanday o'ziga xos rol o'ynashi kerakligi va ushbu vizual materialning ob'ektiv mazmuni o'zlashtiriladigan mavzuga qanday munosabatda bo'lishini hisobga olish kerak. Shaxmatni o'rgatishda bu munosabat, qoida tariqasida, bir-biriga to'g'ri keladi, bu vizualizatsiyaning eng to'g'ridan-to'g'ri samaradorligini ta'minlaydi. Shaxmatda ravshanlikni ta'minlash uchun sizga quyidagilar kerak:

1. Katta ko'rgazmali shaxmat taxtasi (katakalar 10x10 sm). Bu umumiy maktabdagi sinfdagi doska bilan bir xil. Agar ikkita bunday taxta bo'lsa va ular bir-birining yonida joylashgan bo'lsa, yanada yaxshi bo'ladi. Bunday holda, pozitsiyani taqqoslashning ta'siri kuchayadi. Yana bir muhim nuqta - ko'rsatma taxtasidan ko'rsatma sifatida foydalanish.

A.V.Zaporojets bolalarda ixtiyoriy harakatlar va ularning shakllanishini o'rganar ekan, yo'naltirish harakatning yetakchi qismidir, degan xulosaga keldi. P.Ya.Galperin tashqi emas, balki ichki, aqliy faoliyatni o'rganayotganda shunday xulosaga keldi. U harakatning uchta komponenti - orientatsiya, bajarish va nazorat

qilish - eng muhimi, deb hisobladi. To'g'ri o'rnatilgan ma'lumot bazasi birinchi marta harakatlarni to'g'ri bajarishga imkon beradi.

2. Mustaqil ish uchun barcha turdagi tarqatma materiallar (topshiriqlar yozilgan kartalar va boshqalar).

3. Har bir o'quvchi uchun individual shaxmat to'plami.

Hammaboplik tamoyili. Qulay o'qitish - bu o'quvchilarning individual, jamoaviy, yosh, fiziologik va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitish. Materialning mazmuni, hajmi, o'qitish usullari bu holda o'quvchilarning kuchli tomonlari yoki tayyorgarlik darajasiga mos keladi.

Mavjud tarzda o'qitish o'qituvchi shaxmatchilarni o'rganish yo'lidagi barcha qiyinchiliklarni bartaraf etishi kerak degani emas. Shaxmatchiga zarur yordam ko'rsatishda uning ijodiy qobiliyatlarini faollashtirish muhim jihatdir. Shu bilan birga, o'quvchilarning imkoniyatlari chegarasidan chiqib ketmaslik kerak, aks holda tushunish ipi yo'qoladi va natijada shaxmat darslariga qiziqish pasayadi. Asosiysi, qiyinchilikning oqilona o'lchovini topish, o'quvchilarni ma'lum bir keskinlikka majburlaydigan bunday talablarni qo'yishdir.

Boshlang'ich va o'rta sinf shaxmatchilariga o'rgatishda materialning ularning yoshi va umumiy rivojlanish darajasiga mos keladigan tilda va tushunchalar yordamida berilishi muhim ahamiyatga ega. Tanlangan ta'lim tili ko'proq yoki kamroq samarali bo'lishi mumkin. Uning ta'sirchanligi o'quvchilarning berilgan tilni qanchalik yaxshi bilishiga va ularning fikrlash qobiliyatiga qanchalik mos kelishiga bog'liq. Ko'pincha o'quvchi o'qituvchining fikrini yomon tushuna oladi, chunki uning o'qituvchi va o'quvchi uchun bir xil so'z bilan ko'rsatilgan tushunchalarni bilish darajasi butunlay boshqacha. Mashg'ulotning boshida bolalar shaxmat atamalarini hali ham bilishmaydi, lekin o'qituvchi, ayniqsa murabbiy uchun ular shu qadar avtomatlashtirilgan, odatiy holga aylanganki, dastlab ulardan voz kechish qiyin bo'ladi. Shu bilan birga, birinchi darslardan boshlab, o'quvchilar shaxmat terminologiyasi tilida keyingi tushunchalarni o'zlashtira olishlari uchun bu atamalarni (shaxmat taxtasi, vertikal, gorizontal, diagonal va boshqalar) bilan tanishtirish kerak.

Shaxmatchilarga o'yinning eng oddiy qoidalarini o'rgatish (shaxmat taxtasi geometriyasi, donalarda harakat qilish, shaxmatning elementar manevrlari), murabbiy va o'qituvchilar bu narsalarni o'zlashtirishda hech qanday muammo yo'q deb hisoblab, ko'pincha bitta xatoga yo'l qo'yishadi. Murabbiy yoki o'qituvchi ularni imkon qadar tezroq o'quvchilar bilan birlashtirishga intiladi va tezda shaxmat o'yini texnikasini ko'rsatishga o'tadi. "Shu bilan birga, bu soddalik ortidagi mantiq e'tiborga olinmaydi, bu esa unda shoshqaloqlik va kamchiliklarni sodir etadi, bu keyinchalik yomon ta'sir qilishi mumkin".

Boshqacha aytganda, boshlang'ich ta'limga bunday yondashuv bilan ongida harakat qilish qobiliyatining rivojlanishi e'tibordan chetda qoladi, to'g'rirog'i, u har qanday puxta o'ylangan tizimdan tashqarida, har bir holatda, o'z-o'zidan rivojlanadi. N.G.Alekseev, ongda harakatlarning shakllanishiga bunday yondashishning salbiy tomonlaridan biri, deb hisoblaydi: «...shuning uchun bo'shliqlar va kamchiliklar mavjud. Bu, birinchi navbatda, uchinchi yoki to'rtinchi harakatda ongda imkonsiz harakat sodir bo'lganda, o'zgarishlarni hisoblash bilan bog'liq.

50-yillarda. P.Ya.Galperin psixik harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasini yaratdi. Bu nazariyaga ko'ra arifmetika, geometriya, tarix, nutqni tovushli tahlil qilish va hokazo sohalaridan tushunchalar va aqliy harakatlar shakllangan. Afsuski, bu yondashuv hali ham boshlang'ich shaxmat ta'limida amalga oshirilmaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, aqliy harakatlarning shakllanishi quyidagi bosqichlardan o'tadi:

1. Kelajakdagi harakatning dastlabki (taxminiy) g'oyasi.
2. Harakatni moddiylashtirilgan shaklda o'zlashtirish (ob'ektlardan foydalanish).
3. Harakatni tashqi nutq darajasida o'zlashtirish.
4. Harakatni "tashqi nutq" rejasiga o'tkazish
5. Ongda harakatning yakuniy shakllanishi.

Biz shaxmat taxtasini o'rganishda va "diagonal" tushunchasini shakllantirishda (bolalar shaxmat yozuvini o'zlashtirishlari kerak) birinchi darslardan oq yangi

boshlovchilar ongida harakatlarni qanday shakllantirish mumkinligini ko'rsatamiz.

Birinchi qadam. Harakat uchun indikativ asosni yaratish. Bu yerda o'qituvchi ko'rgazmali doskada turli diagonalarni chizishi mumkin.

Shunday qilib, boshidanoq u o'zlashtirishi kerak bo'lgan narsalarning namunalari bolaning oldida aniq namoyon bo'ladi. Ikkinchi bosqich. Ushbu bosqichda, bunday moddiylashtirilgan shaklda, muammolarni hal qilish uchun harakatlarning indikativ asosi qo'llaniladi. Har bir o'quvchi alohida shaxmat taxtasiga o'tirib, sipohlar yoki piyodalar yordamida o'qituvchi ko'rsatmasi bo'yicha u yoki bu diagonalni to'ldiradi. Aytaylik, siz a1 - h8 diagonalini to'ldirishingiz kerak.

Uchinchi bosqich. Shaxmat taxtasi endi kerak emas. Diagonalni sipohlar yoki piyodalar bilan to'ldirganda, har bir xona baland ovozda aytiladi: a1, b2, c3, d4, e5, c6, g7, h8. Bu erda yana bir kichik bosqichni kiritishingiz mumkin, unda vizual tarzda taqdim etilgan shartlar sipohlar yoki piyodalar olib tashlanadi va harakat tashqi rejadan baland ovozli nutq rejasiga o'tkaziladi. Qachonki, bu baland ovozda, ijtimoiylashgan nutqda, harakat shubhasiz va tez bo'lib, to'rtinchi bosqichga o'tadi.

To'rtinchi bosqich. Harakatni "o'ziga" tashqi nutq rejasiga o'tkazish. Bu yerda harakatning to'xtashi va qisqarishi boshlanadi, u birinchi navbatda aqliy bo'ladi. O'qituvchi mustaqil ravishda a1 - h8 diagonalini tashkil etuvchi maydonlarni daftarga yozish vazifasini beradi.

Beshinchi bosqich. Bosqichma-bosqich nazorat olib tashlanadi, harakat "ichki nutq" ga kamayadi. Introspektsiyada "ichki nutqdagi harakat" fikr - bu harakat haqidagi fikr bilan ifodalanadi; shu bilan birga, uning ob'ektlari idrokda (ularning xususiyatlarining tabiatiga qarab) qandaydir tasvir yoki tushuncha sifatida "to'g'ridan-to'g'ri paydo bo'la" boshlaydi. Ushbu bosqichdagi vazifa a1 - h8 diagonalini tashkil etuvchi kvadratlarni "ko'r-ko'rona" yozishdan iborat bo'ladi.

Kuzatishlarga ko'ra, "doskani yaxshi bilish nafaqat pozitsiyani tezroq va yaxshiroq eslab qolishga yordam beradi, balki o'yinga bevosita ta'sir qiladi: doskani yaxshi o'zlashtirgan shaxmatchilar o'zlarini taktik murakkabliklarda o'zlarini ishonchli his qiladilar va o'zgarishlarni hisoblashda xato qilish ehtimoli kamroq".

Tushunchalarni shakllantirishda yangi kontseptsiya quriladigan bilim va harakatlarda ishtirok etuvchilarning mavjudligini aniqlash kerak. "Shoh" tushunchasi shakllangan taqdirda, bolalar "hujum", "mumkin va imkonsiz harakatlar" tushunchalarini o'zlashtirishlari kerak.

Bilimlarni o'zlashtirish jarayonini tashkil qilishda har bir alohida o'quvchining bilish faoliyatining boshlang'ich darajasini, bir qator xususiyatlarni hisobga olish kerak. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, dastlabki toifadagi shaxmatchilarning qobiliyatlari va mehnat qobiliyatidagi individual farqlar juda katta. Binobarin, o'quvchilarga individual yondashish, ularning har birining xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qituvchi uchun oson ish emas. Ko'rinib turibdiki, o'qitish jarayonida materialni o'zlashtirish tezligi barcha o'quvchilar uchun har xil bo'ladi. Eng muvaffaqiyatli o'quvchilar rejalashtirilgan materialni darsda ajratilganidan ko'ra qisqa vaqt ichida o'rganadilar. Shu bilan birga, ularning rivojlanishiga to'sqinlik qilmaslik muhimdir. Masalan, kombinatsiyalarni o'rganishda (muammolarni echishda) eng tez uddasidan chiqqanlarga oldindan tayyorlangan qo'shimcha material berilishi mumkin.

Bilimning mustahkamligi tamoyili. Ushbu tamoyil o'quv jarayonini shunday tashkil qilishni nazarda tutadiki, bunda o'quvchilar o'quv materialini puxta va uzoq vaqt davomida o'zlashtiradilar. Ushbu tamoyil ularni amaliyotda qo'llash imkonini beradigan, o'qitish metodlarining eng muhim talabi – nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikka javob beradigan ko'nikma va malakalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Dastlabki tayyorgarlik holatida bu musobaqalarda qatnashish, ya'ni shaxmat o'yinini boshidan oxirigacha o'ynashda debyut, mittelshpil va endshpilning dastlabki asoslari, taktik usullardan foydalanish qobiliyati.

Bilimni kuchli egallash butun o'quv jarayonining o'zagi hisoblanadi. Shaxmat pedagogikasida bu maqsadga odatda bir necha usullar bilan erishiladi, jumladan, amaliy mashg'ulotlar tizimi, uy vazifalari, o'quv mashg'ulotlari va boshqalar.

O'qitish tamoyillarini to'g'ri va to'liq muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ushbu tamoyil qanday qilib ma'lum bir natijaga olib kelishini tushunish kerak. Shu asosda o'quv vazifasi va o'rganilayotgan materialning o'ziga xosligiga, ta'limning

yosh darajasiga mos keladigan o'qitishning shunday uslub va usullari ishlab chiqilishi mumkin.

So'nggi o'n yilliklarda idrok, e'tibor, xotira, fikrlash kabi aqliy jarayonlarning borishini o'rganish ko'plab qimmatli dalillarni to'pladi, buning natijasida pedagogika bir qator muhim qoidalarni, hattoki ta'sirchanlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadigan ta'lim natijalari, tushunchalarni shakllantirishga muvaffaq bo'ldi. O'quv predmeti sifatida shaxmatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, biz eng muhim ikkita qoidaga to'xtalamiz. Ushbu tamoyilni amalga oshirish nuqtai nazaridan, bular:

- kognitiv faollikni oshirish usullaridan biri sifatida muammoli o'rganish;
- bilimlarni o'zlashtirish jarayonida xotiraning roli.

III.5. Shaxmatni o'qitishning asosiy usullari

Shaxmat o'ynashni o'rganish bo'yicha boshlang'ich kurs imkon qadar sodda va maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ochiqdir. Shaxmat kursini o'rganishda maxsus tashkil etilgan o'yin faoliyati, o'quv topshiriqlarini bajarish texnikasidan foydalanish, o'yin vaziyatlarini yaratish katta ahamiyatga ega.

Ta'limning asosiy usullari:

Bolada shaxmat tafakkurini shakllantirish algoritmlar va sxemalarni odatiy pozitsiyalarda reproduktiv takrorlashdan, bilimlarni amaliyotda ijodiy qo'llashgacha bo'lgan bir qator bosqichlardan o'tadi, bu ko'pincha umumiy qabul qilingan stereotiplarni rad etishni nazarda tutadi.

Dastlabki bosqichda **o'yin, visual** va **reproduktiv usullar** ustunlik qiladi. Ularga quyidagi hollarda amal qilinadi:

1. Shaxmat donalari bilan tanishganda.
2. Shaxmat taxtasini o'rganayotganda.
3. O'yin qoidalarini o'rgatishda;
4. Moddiy ustunlikni amalga oshirishda.

Shaxmat o'yinining turli bosqichlarida o'yinni o'ynashning umumiy tamoyillari muhim rol o'ynaydi, bunda samarali usul asosiy usulga aylanadi.

Doskada o'z g'oyasini amalga oshirish uchun bolalar shaxmatning taktik arsenalini o'zlashtiradilar, buning natijasida quyidagi fikrlash algoritmi shakllanadi: pozitsiyani tahlil qilish - motiv - g'oya - hisoblash - harakat.

Debyut nazariyasini o'rganishda asosiy usul qisman qidirishdir. Debyut nazariyasini eng samarali o'rganish bola ishning ko'p qismini mustaqil ravishda bajarganda amalga oshiriladi.

Dastur o'quvchilarning mustaqil o'rganishi uchun materiallar taqdim etiladi (uy vazifasi).

Ta'limning keyingi bosqichlarida **ijodiy usul qo'llaniladi** o'quvchilarning taktik mahoratini oshirish (muayyan taktik zarbalarni ta'minlovchi pozitsiyalarni mustaqil ravishda tuzish va h.k.).

Muammoli o'rganish usuli. Turli yo'nalishdagi grosmeysterlarning partiyalarini tahlil qilish, ularni ijodiy tushunish bolaga o'yinga o'z munosabatini rivojlantirishga yordam beradi.

Ushbu usullardan foydalanish, birinchi navbatda, turli xil muammolarni hal qilishda bolalarning mustaqilligini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

O'quv faoliyati natijalari:

- bolaning shaxsiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishining o'sishi, muloqot qobiliyatlari, tashabbuskorlik, bag'rikenglik, mustaqillikni rivojlantirish.
- shaxmat o'yini bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni egallash.
- yangi faoliyat turlarini o'zlashtirish (didaktik o'yinlar va vazifalar, o'yin mashqlari, musobaqalar).

Shaxmat o'yini bolalarning dunyoqarashini kengaytiradi, so'z boyligini oshiradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar murakkab atamalarni tezda tushunadilar, sipohlar va shaxmat taxtalarning belgilarini o'zlashtiradilar va qo'llaydilar, bir necha qadam oldinda bo'lgan harakatlar orqali o'ylashni, xavfni oldindan bilish va oldini olishni, o'z sipohlarini himoya qilishni o'rganadi. Barcha bolalalar shaxmatning ko'plab atamalarini yaxshi bilishadi va ishlatishadi, oddiy shaxmat masalalarini hal qilishadi.

Ta'limning yakuniy natijasi shaxmat o'yinini boshidan oxirigacha qoidalarga muvofiq o'ynash qobiliyatidir. Bu bilimning ma'lum bir kuchini va uni amalda qo'llash qobiliyatini nazarda tutadi.

III.6. Talabalarga shaxmatni o'rgatish

Shaxmat bilan shug'ullanish shaxsning ko'pgina muhim tomonlari uyg'un rivojlanishiga ko'maklashadi. Shaxmat bilan shug'ullanish jarayonida mantiqiy hamda intuitiv tafakkur, uzoq vaqt davom etuvchi va operativ xotira rivojlanadi, diqqatni bir joyga to'plash qobiliyati takomillashadi. Shaxmat tafakkurni safarbar qilish, yechim (yurish)ni tanlashga yordam beradi. Qabul qilingan yechim-qaror, ya'ni yurish qilishni izchil amalga oshirish, muayyan maqsadga erishish zarurati irodani shakllantirish, qat'iylik va emotsional turg'unlikka imkon yaratadi. Eng muhimi, shaxmat odamdagi o'ziga nisbatan tanqidiy munosabatni tarbiyalaydi. Deyarli hamma kishilarda egotsentrizm xar xil darajada rivojlanganligi boisdan odam, hatto, xatolar qilgan hollarda ham ularni tan olmaslik, yoki oqlashga moyil bo'ladi. Shaxmat o'yini, mahoratni takomillashtirish hamma vaqt o'ynalgan partiyalarni tahlil qilish zarurati, o'yin paytida qilingan xatolarni topish va tekshirib chiqish, keyinchalik ularni yo'qotish bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, shaxmat haqqoniylikni o'stirish, o'z xatti-harakatlariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lishga ko'maklashadi. Shaxmat inson nigohini o'z-o'ziga qaratadi, qilingan xatolarni tan olish va tuzatish juda zarur ekanligini ko'rsatib beradi. Bundan 70 yildan ko'proq burun bu xaqida E.Lasker juda soz yozgan edi: «Shaxmat taxtasida soxtaligu riyokorlikka o'rin yo'q. Shaxmat kombinatsiyasining go'zalligi uning doimo xaqiqatligidadir. Shaxmatda ifodalangan shafqatsiz harakat riyokorning ko'zini o'yadi».

Shaxmatning foydasi haqida bu o'yinni sevgan va aksar bo'sh vaqtlarini unga bag'ishlagan ko'plab mashhur kishilar yozishgan. Mashhur faylasuflar J.Russo, D.Didro shaxmatga juda qiziqqanlar; taniqli siyosat arboblari Franklin, Napoleon shaxmatni sevganlar; rus podshosi Pyotr I shaxmatni sevib o'ynagan va yuksak qadrlagan; shaxmat mashhur musiqachilarning qiziqarli mashg'uloti bo'lgan. XVIII asr ikkinchi yarmining eng kuchli shaxmatchisi A.Filidor bir vaqtning o'zida

atoqli kompozitor – komik opera asoschisi ham edi; ajoyib sovet kompozitori S.Prokofʻev shaxmat oʻynagan; ulugʻ rus yozuvchilari I.S.Turgenev bilan L.N.Tolstoy shaxmat mashgʻulotlariga katta eʼtibor berishgan. Koʻplab yirik olimlar — akademiklar A.A.Markov, A. Ye. Favorskiy, S.G.Strumilinlar shaxmat oʻynaganlar. Buning ustiga gennal matematik, akademik L.Eyler XVIII asrdayoq shaxmatni matematikaning bir sohasi sifatida baholagan. Shaxmat bu mashhur kishining oʻrganish predmeti boʻlib, u birinchi marta ilmiy yondashish asosida shaxmat donalarining nisbiy kuchini hisoblab chiqqan edi. Xullas, shaxmat, shubhasiz, foydalidir, u odamning intellektual oʻsishiga koʻmaklashadi va inson tafakkurining goʻzalligini ochib, estetik taʼsir koʻrsatadi.

Qanday qilib shaxmatchi boʻlish mumkin? Qanday qilib bu qadimiy oʻyin sirlarini oʻrgansa boʻladi? Koʻp talabalar shaxmat oʻynashni sevadilar. Ularning baʼzilari shaxmat bilan maktabda oʻqib yurganlaridayoq tanishgan, lekin oʻyinni jiddiy oʻrganishni oliygohda oʻqigan yillaridagina boshlashgan. Boshqalar ilgari shaxmat oʻynashni bilishmagan va ularni oʻyin qoidalari bilan birinchi marta talaba doʻstlari tanishtirganlar. Shaxsning psixologik xususiyatlari, joʻshqinligi, qiziquvchanligi, mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyati, fantaziyaning rivoji va eng muhimi shaxmat oʻynashni oʻrganishga qiziqish darajasiga qarab yosh shaxmatchi shakllanishini belgilovchi koʻnikmalar hosil boʻladi va uning keyingi sport muvaffaqiyatlari yuz beradi.

Odatda oʻqish-oʻqitishda shaxmatchining oʻsishini belgilovchi bir necha davrlarni ajratib koʻrsatish mumkin. Oʻyinga jiddiy berilib ketganlar tez yengib oʻtadigan (boshqalar esa uzoq vaqt bir joyda oʻralashib qoladigan) birinchi - boshlangʻich davrni aniq rejasiz yoki ayrim ibtidoiy strategiya elementlari bilan boʻlgan oʻyin deb baxolasa boʻladi. Gap shundaki, boshlovchi shaxmatchini oʻyin qoidalari bilan tanishtirilgandan keyin u yana yo oʻz harakatlarini rejalashtirmay maʼlum maqsadga boʻysundirilmagan yurishni tanlaydi yoki yurish tanlash asosiga raqib sipohi yoki piyodasiga hujum qilishdek oddiy strategiyani qoʻyadi, bunday yurishlarning oqibati hisobga olinmay qoladi.

Metodik jihatdan puxta oʻylangan, bir maqsadga yoʻnaltirilgan tarzda oʻyinni

o'rgatish boshlovchi shaxmatchilarning takomillashuvi uchun muhim ahamiyatga ega. Darhaqiqat, agar boshlovchi shaxmatchi faqat kuchi teng raqib bilan o'ynasa, mahorat darajasi juda sekin o'sadi. Modomiki, oddiy strategiya elementlari, chunonchi raqib donasiga pozitsiyaviy jihatdan asossiz hujumga o'tar ekan, u ko'pincha o'zini oqlashi turgan gap. Boshlovchi shaxmatchilar navbatdagi yurishni o'ylayotganda hali diqqatni yaxshi jamlay olmaydilar, ko'pincha ularning diqqat-e'tibori tarqoq bo'lib, oqibatda e'tiborsizlik yuz beradiki, bu natijani oldindan belgilab qo'yadi. Shunday qilib, o'z-o'ziga tashlab qo'yilgan boshlovchi shaxmatchilar o'yin jarayonida asosan diqqatni mashq qildirib, «shaxmat» tafakkurini kamroq o'stiradilar.

Pedagog-trener rahbarligida shaxmatni o'rganish, shaxmat adabiyotini o'rganish analitik va intuitiv shaxmat tafakkurining shakllanishiga ko'maklashadi, bu o'yinda tez o'sishga olib boradi. Shu yerda shaxmatga qiziqib qolgan, endi turli o'quv qo'llanmalari bilan ishlashga ko'nikma hosil qilgan talaba shaxmat adabiyotlarini tanlashda ma'lum qiyinchiliklarni boshdan kechirishi mumkinligiga e'tibor berish lozim. Qanday adabiyotlarni tavsiya qilish mumkin? Avvalo E.Lasker hamda X.R.Kapablankalarning shaxmat o'yini klassik darsliklarini. Boshlovchi shaxmatchilar uchun I.L.Mayzelis va M.M.Yudovich, A.N.Koblents, G.Ya.Levenfish, Yu.L.Averbax va M.A.Beylinlar yozgan shaxmat qo'llanmalari, shubhasiz, qimmatga ega.

Lekin har holda pedagog-trenerning jonli so'zlarisiz, kitobga qarab shaxmat bilan shug'ullanish odatda pedagog rahbarligidagi shaxmat jamoasidagi mashg'ulotlarga qaraganda samarasizroq bo'ladi. Bu pedagog, shaxmatchining individual moyilliklari-yu imkoniyatlarini baholay olishi va shu tufayli unga nafaqat shaxmat adabiyotlarini, balki boshlovchi shaxmatchiga u bilan o'ynash qiziq va foydali bo'ladigan boy sherikni maslaxat berishga ham qodir ekanligi bilan bog'liqdir. Tag'in tajribali pedagoglar mashg'ulotlarning o'zini ham shogirdlarida o'yinga nisbatan ko'proq qiziqish uyg'otadigan qilib o'tkazadilar. Ular mashg'ulotlar uchun shogirdlarining imkoniyatlariga mos keluvchi materialni tanlab yig'adilar, o'yinning turli bosqichlaridan olingan misollarni yechishni taklif

qiladilar va shu tufayli vazifani murakkablashtira borib, shaxmatning asosiy strategiyalarini o'rgatadilar. Ayni vaqtda pedagog kichik turnirlar o'tkazish bilan o'z mashg'ulotlarini jonlantiradi, turnirlar o'yindagi amaliy ko'nikmalarning o'sishiga yordam beradi va ular o'tayotganda shaxmatchi o'yinning ba'zi psixologik tomonlarini ham fahmlay boshlaydi. U raqiblarning biri shoxga yaxshi hujum qilishga erishayotgani, ikkinchisi esa endshpilni yaxshi o'ynab, keskin pozitsiyalarda o'zini yo'qotib qo'yayotganligini payqaydi. Bu kuzatuvlar asta-sekin shaxmatchida o'yinga psixologik yondashishni ham shakllantiradi. Albatta, shaxmatchining o'zi ham o'z moyilliklari va imkoniyatlarini baholaydi, ularni qo'llashga o'rganib boradi va muhimi, nima ustida ko'proq ishlashi, birinchi galda o'yinidagi qanaqa kamchiliklarni bartaraf etishi kerakligini tushuna boshlaydi. Talabalarga shaxmatni o'rgatganda ularni o'yin tarixi bilan tanishtirish muhim ahamiyatga ega ekanligini nazarda tutmoq lozim. Shaxmat tarixini o'rganish o'yin strategiyasi va taktikasini belgilovchi asosiy g'oyalarning rivojlanib borishini yaqqolroq kuzatib borishga yordam beradi.

Masalan, Filidor ijodi bilan tanishish ularga o'yinning asosiy tamoyilini – xar bir yurish ma'lum bir maqsadga bo'ysunishi, shuning uchun o'yin davomida bitta ham «bekorchi» yurish qilmaslik kerakligini tushunishga yordam beradi. Bu buyuk mastering ijodi shaxmat ayrim hollarda to'g'ri yurishni topishga ko'maklashuvchi ba'zi qonunlarga ham bo'ysunishni tushunishga imkon yaratadi.

O'rgatish jarayonida A. Andersen va P.Morfi ijodi bilan tanishish katta yordam beradi. Bu buyuk masterlarning kombinatsiyaviy hissiyoti shaxmatning go'zalligini ochib beradi va kombinatsiyalarni axtarishga, kombinatsiyaviy yechimlarni qidirishga ko'maklashuvchi pozitsion nishonlarni topishga o'rgatadi, ya'ni kombinatsiyaviy didni rivojlantirishga yordam beradi.

O'rgatish jarayonida shaxmatdagi g'oyalarini shakllantirish uchun V.Steynits ijodining ahamiyatini ochib berish muhimdir, chunki shaxmat tarixini bilish shaxmat g'oyalarining izchil taraqqiy qilishini ko'rsatadi va shuning uchun xozirgi zamon o'yin darajasini chuqur baholashga imkon beradi.

Shaxmatda takomillashish, albatta, talabalarni asosiy mashg'ulotlar - oliygohda

o‘qishdan chalg‘itmasligi lozim va eng muhimi, ularning jismoniy jihatdan o‘shirlari va sog‘liqlarini yaxshi saqlashga ko‘maklashuvchi sport mashg‘ulotlari bilan oqilona qo‘shib olib borilishi darkor.

Nazorat savollari:

1. “O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Prezident qarori qachon qabul qilindi?

2. O‘qitish metodi bilan mazmuni o‘rtasidagi o‘zaro jips bog‘liqlik qanday munosabatlar orqali tushuniladi?

3. Shaxmatni o‘rgatishning qanday tamoyillari mavjud?

4. O‘quv materialining mazmuni va uni o‘qitish qaysi tamoyil asosiga kiradi?

5. Tizimlilikning didaktik va metodik asoslarini qo‘llash uchun qanday qoidalar mavjud?

6. O‘rgatishni qanday qilib ko‘rsatmali qilish mumkin?

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. M.Muhitdinov. Shaxmat. Maktablarning shaxmatni endi o‘rgana boshlagan o‘quvchilar va kam malakali shaxmatchilar uchun qo‘llanma. Tuzatilgan va to‘ldirilgan nashri. – T.: “Sharq”, 2007 y. – 352 b.

2. R.Qosimjonov. Shaxmat-sehirli olam. Toshkent. 2013 y. – 200 b.

3. Z.Toshxo‘jayev. Rutam Qosimjonov – Jahon shaxmat toji sohibi. T.: “Yangi asr avlodi”. 2013 y. - 96 b.

IV-BOB. SHAXMATNI INTEGRATSIYALASHGAN HOLDA O‘QITISH

IV.1. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda shaxmatni integratsiyalashgan holda o‘qitish muammosining holati

Hozirgi vaqtda shaxmatchilarni tarbiyalash va tayyorlashning psixologik-pedagogik muammolari, shaxmat faoliyati psixologiyasi hal etilgan ko‘plab ishlar mavjud. Ikki fan - shaxmat va jismoniy madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarning tabiiy shartliligi va maksimal foydaliligi V.V. Knyazevaning bir qator maqolalarida ta'kidlangan.

Asab tizimining turini hisobga olgan holda shaxmatni o‘rganishni yangi boshlagan shaxmatchilar bilan mashg‘ulotlar olib birish V.E.Anisheva tomonidan tashkil etilgan. Shaxmat faoliyatini kichik yoshdan o‘rgatish muammosi G.I.Kaverin, I.G.Suxin, E.I.Bareev, V.I.Goncharovlar tomonidan ko‘rib chiqilgan.

Bolalarni shaxmatga o‘rgatish muammolari yevropalik shaxmat o‘qituvchilarini ham tashvishga solmoqda. Germaniyada, Strebek shahrida 1823 yildan maktabda shaxmat majburiy fan bo‘lib kelgan. Vengriyaning Veta shahrida 1990 yildan beri 3-6 yoshli bolalarga shaxmatdan ta'lim berishadi. Germaniyaning Götersleben shahridagi Halle tumani 1980-yillardan beri besh yoshli bolalarga shaxmatni o‘rgatmoqda.

Intellektual qobiliyatlarni shakllantirish muammosi uzoq vaqt davomida ishlab chiqilgan. Ko‘p sonli tadqiqotlarga qaramay (N.A. Menchinskaya, V. Galperin, E. N. Kabanova-Meller, B. Lomov va boshqalar), hozirgacha "mahorat", "malaka", "intellektual ko‘nikmalar" atamaları haqida umumiy tushuncha mavjud emas. Shuningdek, tegishli tushunchalar "aqliy operatsiyalar", "aqliy harakatlar", "aqliy faoliyat usullari" va boshqalar ham.

N.A.Menchinskaya fikricha, "intellektual ko‘nikmalar" tushunchasi aqliy operatsiyani bajarishning oqilona usulini bilish, uni muammolarni hal qilishda qo‘llash, ya'ni, ushbu kontseptsiyaga aqliy operatsiyalarni (tahlil, sintez, ichki

rejadagi harakatlarni bajarish va boshqalar) kiradi. Biz ushbu nuqtai nazarni baham ko'ramiz.

Psixologik-pedagogik va uslubiy adabiyotlarda shaxmat faoliyatini o'rgatish muammosi, boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda aqliy ko'nikmalarni shakllantirish psixik jarayonlar va shaxs xususiyatlari bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Barcha tadqiqotlar intellektual ko'nikmalarni shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi, lekin ishning aniq yo'llari, usullari, shakllarini ko'rsatmaydi. Shaxmat faoliyatini o'rgatish jarayonida tafakkurning rivojlanishi o'z-o'zidan sodir bo'lib, o'z-o'zidan kechishi tushuniladi. Ko'pgina olimlar shaxmat mashg'ulotlarini boshlang'ich maktab yoshida sezgir davr - miya tuzilmalarining kamolotini yakunlash bilan bog'liq holda o'rgatish foydaliligini ta'kidlaydilar. Shaxmat o'qituvchilari shaxmat faoliyatining muhim xususiyatini undagi muammoli vaziyatlarning yuqori konsentratsiyasi sifatida ta'kidlaydilar, ular shaxmat ushbu tushunchaning keng ma'nosida eksperimentni o'rgatadi, deb hisoblashadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxmatni aniq boshlang'ich maktab yoshida o'rgatish ongda o'ziga xos qobiliyat-harakat qilish qobiliyatini shakllantirish bilan bog'liq holda aniq rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Mavjud dasturlarga kelsak, eng katta rivojlanish samarasi ta'minlangan dasturga ustunlik berish kerak. Bugungi kunda ayrim dasturlarning ushbu yondashuvga mos kelmaydi, chunki ularning asosiy vazifasi shaxmat o'yini asoslarini o'rgatish va shaxmat mahoratini oshirishdir.

G'oyalar va tafakkurning mavhum tabiati, ma'lum ma'noda, matematika va shaxmat faoliyatini bog'laydi. Shaxmatni o'rgatish, shubhasiz, matematik belgilarni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Shaxmat taxtasi, donalar va o'yinning o'zi ko'pincha turli matematik tushunchalar va muammolarni ko'rsatish uchun ishlatiladi. Matematika nuqtai nazaridan, shaxmat to'liq vazifadir.

O'yinning algoritmik tabiati bizga inson faoliyatining ikkita sohasini - shaxmat va kompyuterni birlashtirishga imkon beradi. Shaxmat pedagogikasining bu

jihatining rivojlanishini E.Ya.Gik, E.E.Vasyukova, M.M.Botvinniklar amalga oshirdilar.

Shaxmat estetikasi, ba'zan pozitsiyaning tashqi go'zalligi ham shaxmat bastakorlarini yaratishga undadi, bu esa shaxmatni etyudlarni chinakam san'at darajasiga olib chiqadi.

Integratsiyalashgan ta'lim – (lot. Integratio – bog‘lanish, tiklash) – tizimning ilgari bir-biridan ajralib turuvchi qismlari va elementlarini o‘zaro bog‘liqlik va bir-birini to‘ldirish asosida bir butunga birlashtirish.

Ta'limning integratsiyasi - bu uning samaradorligini oshirish uchun o‘quv jarayonini tashkil etishning mazmuni, usullari va shakllarining organik birikmasidir.

O‘quv integratsiyasining birinchi va eng yuqori darajasi fanlararo aloqalarning yaxlitlik darajasi bo‘lib, o‘z yakuniga ko‘ra integrativ xususiyatga ega va o‘z o‘rganish predmetiga ega bo‘lgan yangi fanning shakllanishi bilan yakunlanadi. Murakkab o‘tish davri fanlari ushbu darajadagi integratsiyaning asosiy manbai bo‘lib ishlaydi va shunga mos ravishda integratsiyaning ko‘rib chiqilayotgan darajasi integratsiya o‘zaro ta'sirining o‘tish turiga asoslanadi.

O‘quv integratsiyasining ikkinchi darajasi - didaktik sintez darajasi. Didaktik sintez nafaqat ta'lim sub'ektlarining mazmunli integratsiyasini, balki u tomonidan belgilanadigan protsessual sintezni ham tavsiflaydi, bu, birinchi navbatda, ta'lim faoliyati shakllarini birlashtirishni nazarda tutadi.

Ta'lim integratsiyasining uchinchi darajasi – o‘quvchilar bilimini dolzarblashtirish, ularni umumlashtirish va tizimlashtirish kabi didaktik vazifalarning yechimini o‘zaro bog‘liq holda belgilaydigan fanlararo aloqadorlik darajasi.

Ta'lim mazmuni tizimining yuqori darajasida o‘quv fanlarini integratsiyalashuvini amalga oshirish umumiy va maxsus fanlarni o‘rganishga bo‘lgan rag‘batni oshirish yo‘lida, ma'lum o‘quv materialini o‘rganishda takrorlash, bilimlarni shakllantirishda izchillikni ta'minlash, ularda shakllangan bilim va

ko'nikmalardan foydalanishning yanada real istiqbollarini yaratish orqali amalga oshirilishi kerak.

O'quv amaliyotida fanlararo aloqalar tamoyili uzoq vaqt davomida amalga oshirilgan, ammo sintez va yaxlitlik darajalari integratsiyalashgan o'zaro ta'sirning yangi samarali darajalari hisoblanadi. Bu borada, ayniqsa, o'quv fanlarining qisman va haqiqatda zarur bo'lgan o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan sintez darajasi istiqbolli.

Ko'pgina xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimlarida integratsiya fanlarni o'qitishdan farqli o'laroq, maktab va universitetlarda o'quv dasturlarini tuzish va ta'limni tashkil etishning samarali va progressiv tamoyili sifatida aynan kasbiy tayyorgarlik va shaxsni rivojlantirish maqsadida qo'llaniladi.

Ta'limni o'qituvchi va talabalarning birlashtiruvchi maqsadga erishishga qaratilgan o'zaro ta'sir jarayoni sifatida tushunish "faol ta'lim" tushunchasining paydo bo'lishini belgilaydi. Bu didaktik jarayonni tashkil etishning asosan tartibga solinadigan, algoritmlashtirilgan, dasturlashtirilgan shakllari va usullaridan kognitiv motivlarni, faoliyatga qiziqishni va o'qishda bolalar ijodiyoti uchun sharoitlarni yaratishni ta'minlaydigan rivojlantiruvchi, muammoli, tadqiqot, izlanish jihatlariga o'tishni belgilaydi.

VI.2. Integratsiyalashgan o'quv elementlari bilan shaxmatni o'rgatish

Shaxmat pedagogikasi metodologiyasida hozirgi vaqtda hal qilinishi kerak bo'lgan etarli miqdordagi muammolar to'plangan. Ular orasida tabiatshunoslik bilimlarining shoxlangan tizimini birlashtirish, jismoniy tarbiya nazariyasining fundamental asoslarini o'zlashtirish (L.P.Matveev, A.M.Maksimenko va boshqalar), mashg'ulotlarni tashkil etish usullari, vositalari va shakllarini yangilash kabilar bor.

Bu muammo yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga joriy etish bilan chambarchas bog'liq. Ta'limni yangilash ta'limni tashkil etishning noan'anaviy usullari va shakllaridan, shu jumladan integral usullardan foydalanishni talab qiladi, buning natijasida bolalar dunyoni yaxlit idrok etadilar va

aniq ta'limga faol asoslangan yondashuv shakllanishi haqida ko'p gapirildi. O'qitish amaliyotida keng tarqalgan tushuntirish-illyustrativ va reproduktiv usullargagina tayanish ham mumkin emas.

Integratsiya nafaqat fanlar bo'yicha bilimlarning o'zaro bog'liqligi nuqtai nazaridan, balki ta'lim texnologiyalari, usullari va shakllarining integratsiyasi sifatida ham ko'rib chiqiladi. Pedagogik faoliyat me'yor va ijodkorlik, fan va san'at uyg'unligidir. Shuning uchun mavjud bo'lgan turli xil o'quv faoliyati usullarini birlashtirish, to'g'ri birlashtirish muhimdir.

Shunday qilib, shaxmat o'qituvchisining kasbiy faoliyatida doimo izlanish, pedagogik ijodkorlik uchun joy mavjud bo'lib, endi an'anaviy usullar darajasida emas, balki fanlar va o'qitish texnologiyalari bo'yicha bilimlarni integratsiyalashuv darajasida. Biz horijiy olimlarning boshlang'ich va o'rta sinflarda shaxmat o'yinini o'qitishda kompleks yondashuv bo'yicha ma'lum tajriba to'plaganiga guvoh bo'ldik.

Olimlarning fikricha, muammolilik - odamning aqliy faoliyatga qo'shilishiga yordam beradigan noma'lum, ziddiyat va motiv mavjud bo'lgan vaziyatdir.

Bolalar uchun shaxmatni o'qitish dasturlari ularni rivojlantirish muammosini bevosita hal qilishga yordam beradigan maxsus usullarni o'z ichiga olishi kerak. Bunday usullarni amalga oshirish uchun selektiv xarakterdagi mashqlardan foydalanish kerak, ularning eng muhim xususiyati shundaki, ular bolalarning ma'lum intellektual qobiliyatlarini shakllantirishga tanlab ta'sir qilish xususiyatiga ega. Bunga vazifalarni shunday belgilash orqali erishiladiki, bu intellektual mahorat maksimal stress ostida bo'ladi. Mashqlarning murakkabligi yurishlar soni, ularni bajarish usuli, jalb qilingan sipohlar soni bilan belgilanadi. Tadqiqotlarda turli xil usullardan foydalanilgan. Ulardan biri kuzatish usulidir. Psixikani bevosita kuzatish mumkin emasligi aniq. Insonning faqat harakat faoliyatida va xatti-harakatlarida uning shaxsiyati, ruhiyati namoyon bo'ladi.

Kuzatishlar natijasida shaxmat mashg'ulotlarini o'rgatishda boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda intellektual qobiliyatlarni shakllantirish dinamikasi namoyon bo'lishini aniqladik.

Integratsiya jarayonining to'liq doirasi boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning kognitiv qobiliyatlari va psixologik fazilatlarini rivojlantirish uchun inson faoliyatining boshqa turlarini o'z ichiga oladi. Bularga, birinchi navbatda, musiqiy, badiiy, adabiy ijod kiradi.

VI.3. Integratsiyalashgan shaxmat darslarining turlari va shakllari

Integratsiyalashgan o'qitish, ikkilik darslarni shuningdek, fanlararo aloqalardan keng foydalangan holda darslarni o'tkazishni nazarda tutadi. Ushbu darslarning turlari va shakllari haqida batafsil to'xtalamiz.

Dars turi: yangi bilimlarni shakllantirish darsi

Yangi bilimlarni shakllantirish darslari quyidagi shakllarda quriladi:

- dars-ma'ruza;
- sayohat darsi;
- ekspeditsiya darsi;
- o'quv darsi;
- sahnalashtirilgan dars;
- o'quv konferentsiyasi;
- ekskursiya darsi;
- multimedia darsi;
- muammoli dars.

Darsning tuzilishi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: tashkiliy, maqsadni belgilash, bilimlarni amalga oshirish, bilimlarni joriy etish, bilimlarni birlamchi mustahkamlash va tizimlashtirishni umumlashtirish, o'quv natijalarini umumlashtirish, uy vazifalarini belgilash va uni amalga oshirish bo'yicha ota-onalar va o'quvchiga tavsiyalar berish.

Bilimlarni shakllantirishda **darsning maqsadi** - o'quv rejasida nazarda tutilgan tushunchalarni, ilmiy faktlarni o'zlashtirish bo'yicha ishlarni tashkil etish.

Vazifalar:

- ta'limiy: tanishtirish; fikr berish; xaritalarni, diagrammalarni o'qish va tahlil qilishni o'rgatish; kognitiv faollikni oshirish; tipik xususiyatlarni ochib berish va hokazo.

- tarbiyaviy: Vatanga muhabbat tuyg'usini tarbiyalash; o'z yurtimiz bilan faxrlanish; ekologik madaniyatni shakllantirish; estetik tarbiya va boshqalar.

- rivojlantiruvchi: tahlil qilish, qiyoslash, taqqoslash, asosiy narsani ajratib ko'rsatish, sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish qobiliyatini rivojlantirishni davom ettirish; misollar keltirish, adabiyotlar, xaritalar, jadvallar, diagrammalar va boshqalar bilan ishlash malakalarini shakllantirish.

An'anaviy va zamonaviy darslarni farqlash kerak.

An'anaviy dars umumta'lim muammosini - o'quvchilarni bilim bilan qurollantirishni hal qiladi va asosan tushuntirish va tasvirlash usuliga asoslanadi. Bunday darsda ko'rgazmali qurollardan keng foydalaniladi, ko'rganlarini kuzatish, tasvirlash tashkil etiladi.

Zamonaviy darslar turli metodlar va o'quv qurollari kombinatsiyasi asosida bilimlarni shakllantirishning bir qator muammolarni hal qiladi. Tushuntirish va illyustrativ, qisman qidiruv, tadqiqot o'qitish usullari, munozaralar, turli bilim manbalari, teledasturlar, filmlar, lenta yozuvlari, multimedia kurslari, Internet texnologiyalari va boshqa o'qitish va nazorat qilish texnik vositalari sifatida ishlatiladi. Ishning turli shakllari ham keng qo'llaniladi: guruh, frontal, bo'g'in, juftlik, individual.

Yangi bilimlarni shakllantirish darsining turlari ham: bilimlarni shakllantirish va takomillashtirish darslari, bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish darslari, yangi muammoli qarashni shakllantirish darslari. Keyin darsning sanab o'tilgan

shakllariga siz seminar, yakuniy konferentsiya, yakuniy ekskursiyani qo‘shishingiz mumkin.

Dars turi: Ko‘nikma va malakalar darsi

O‘qitishning ko‘nikma va malakalari darsi quyidagi shakllarni nazarda tutadi:

- amaliy dars;
- yozish darsi;
- dars-dialog;
- dars - rolli o‘yin;
- kombinatsiyalashgan dars;
- sayohat;
- ekspeditsiya va boshqalar.

Darsning tuzilishi quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: tashkiliy, maqsadni belgilash, uy vazifalarini tekshirish va bilimlarni yangilash, standart tipdagi, so‘ngra rekonstruktiv-o‘zgaruvchan tipdagi, ijodiy tipdagi topshiriqlarni bajarish, ko‘nikma va malakalarning shakllanishini nazorat qilish, uy vazifasini belgilash.

Dastlab o‘quvchilar qayta takrorlanuvchi faoliyat bilan shug‘ullanadilar. Keyin ular umumlashtirilgan ko‘nikmalarni va bilim va faoliyat usullarini yangi vaziyatlarga o‘tkazish elementlarini o‘zlashtirishni talab qiladigan vazifalarni bajaradilar. Ushbu bosqichda o‘qitishning tabaqalashtirilgan guruh shakli qo‘llaniladi. Keyinchalik - ijodiy vazifalarni amalga oshirish, va dars oxirida - ijodiy faoliyat.

Ushbu turdagi **darsning maqsadi** o‘quvchilarda o‘quv dasturida nazarda tutilgan ma'lum ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Vazifalar:

- ta’limiy: tanishtirish; fikr berish; mahoratni rivojlantirish; texnikani o‘zlashtirishga o‘rgatish haqida bilimlarni chuqurlashtirish:

- tarbiyaviy: rolni ko'rsatish; faol amaliy faoliyatga jalb etish; tabiat, madaniyat, ekologik ongini tarbiyalashga hissa qo'shish; tarbiya va ona yurtga muhabbat uchun ob'ektiv asos yaratish; muloqot qobiliyatlarini yaxshilash.

- rivojlantiruvchi: qo'shimcha adabiyotlar va boshqa axborot manbalari bilan ishlashga o'rgatish; hisobotlarni tayyorlash; tinglovchilar bilan gaplashish, tanqidiy fikrlashni shakllantirish; tahlil qilish, asosiy narsani ajratib ko'rsatish, umumlashtirish va xulosa chiqarish qobiliyati.

Darsda ko'nikma va malakalarni shakllantirishda asosiy bilim manbalari sifatida darsliklar, topshiriqlar to'plami, tarqatma va didaktik materiallar to'plami, multimedia, internet texnologiyalaridan foydalaniladi. O'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarishda o'qituvchi rag'batlantirish, tezkor nazorat qilish usullaridan keng foydalanadi. Bu erda darsning tuzatish va nazorat funksiyalari ayniqsa aniq amalga oshirilib, maktab o'quvchilarining ta'lim faoliyatini eng yuqori mahsuldorlikka ega bo'lishiga yordam beradi. Ushbu dars o'rganishni keng differensiallashtirish imkonini beradi. O'quvchilar o'rganish imkoniyatlarini hisobga olgan holda topshiriqlarni bajaradilar va shu tufayli maqsad sari optimal sur'atda harakat qiladilar.

Darsning tuzilishi o'quvchilarni ko'p vaqtini oladigan turli xil juftlik, guruh va individual ishlarga jalb qilish imkonini beradi. O'qitishning individual va individuallashtirilgan guruh shakliga murojaat qilish mumkin.

Bu dars katta tarbiyaviy salohiyatga ega bo'lib, u nafaqat o'quv materialining g'oyaviy mazmunidan unumli foydalanish, balki oqilona muloqot va jamoaviy ishlarni tashkil etish orqali ham amalga oshiriladi, bu jarayonda o'quvchilarning bir-birining yordami va qo'llab-quvvatlashi, g'amxo'rliqi uchun sharoit yaratiladi. Bir vaqtning o'zida amalga oshiriladigan o'zaro nazorat o'z-o'zini nazorat qilishni rivojlantirishga yordam beradi. Rivojlanayotgan vazifalar shu tarzda hal qilinadi.

Bilimlarni mustahkamlash, ko'nikma va ko'nikmalarni shakllantirish uchun aloqalar kombinatsiyasi bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni oshirish uchun

dars tuziladi. Bu darsda o'quvchilar oldingi bilimlariga tayangan holda uni rivojlantiradilar, turli vaziyatlarda qo'llashni o'rganadilar. Bilimni idrok etish, malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish jarayoni mavjud.

Bunday darslarda amaliy o'qitish usullari ustunlik qiladi va bilish faoliyatining xarakteriga ko'ra qisman izlanish, reproduktiv usullarga ustunlik beriladi.

O'qituvchining faoliyati o'ziga xosdir. Talabalarning ishini oldindan rejalashtirgan holda, u tezkor nazoratni amalga oshiradi, yordam beradi, qo'llab-quvvatlaydi va ularning faoliyatiga tuzatishlar kiritadi.

Dars turi: bilimlarni amaliyotda qo'llash

Ushbu turdagi darslarning asosiy shakllari:

- rolli va ishbilarmonlik o'yinlari;
- amaliyotlar;
- loyiha himoyasi darslari;
- sayohat;
- ekspeditsiya va boshqalar.

Darsning tuzilishi quyidagi bosqichlarni nazarda tutadi: tashkiliy, maqsadni belgilash, uy vazifalarini tekshirish va bilimlarni yangilash, amaliy masalalarni hal qilishda bilim, ko'nikma va malakalardan foydalanish, bajarilgan ish bo'yicha hisobot tuzish, uy vazifasini belgilash. Bu darsda o'quvchilar avvaldan olgan bilimlari asosida amaliy faoliyat bilan shug'ullanadilar. Avval uy vazifasi tekshiriladi, so'ngra bilimlarni yangilash maqsadida nazariy material tahlil qilinadi. Shundan so'ng, talabalar aniq amaliy yo'nalishga ega bo'lgan konstruktiv vazifalarni bajarishga jalb qilinadi.

Ushbu turdagi **darsning maqsadi** bilimlarni amaliyotda qo'llashdir.

Vazifalar:

ta'limiy: olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashga o'rgatish; muayyan vaziyatda mavjud potentsial bilan ishlash; ko'nikma va ko'nikmalarini

mustahkamlash: o‘z nuqtai nazarini himoya qilishga o‘rgatish; muammolarni ajratib olish qobiliyatini mustahkamlash.

tarbiyaviy: faol harakatga jalb qilish; madaniyatni, shu jumladan ekologik madaniyatni shakllantirish, o‘quvchilar shaxsida insonparvarlik fazilatlarini shakllantirish; muloqot qobiliyatlarini yaxshilash.

rivojlantiruvchi: bilim manbalari bilan ishlash malakalarini oshirish; tahlil qilish, umumlashtirish va boshqalar ko‘nikmalarini oshirish; gapirish va o‘z nuqtai nazarini himoya qilish qobiliyati; ijodkorlikni rivojlantirish; guruhda ishlashda muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish; Atrofdagi hayotga kognitiv qiziqishni rivojlantirish.

Bilimlarni amaliyotda qo‘llash darslari juftlik, frontal, guruhli va individual ishlarni uyg‘unlashtirishga asoslanadi. Talabalarni jamoaviy mehnatning har xil turlariga jalb qilish shaxsning insoniy fazilatlarini shakllantirishga ijobiy ta'sir qiladi. Ijodiy muammolarni hal qilish nuqtai nazaridan rivojlanayotgan o‘quv faoliyati ularning samarali rivojlanishiga yordam beradi.

Ushbu darslarda nazariy bilimlarni safarbar qilgan holda, bolalar eksperimental, tadqiqot, qidiruv va qisman qidiruv faoliyatiga jalb qilinadi. Bu ularning yuqori rivojlanish roli. Bolalarda ilmiy qarashlar, yaxlit dunyoqarash shakllanadi.

Dars turi: takrorlash, bilimlarni tizimlashtirish va umumlashtirish, malakalarni mustahkamlash darsi.

Ushbu dars fanlararo aloqalarni integratsiya qilish va amalga oshirish uchun eng katta imkoniyatlarga ega.

- Ushbu turdagi dars shakllari:
- takroriy va umumlashtiruvchi dars;
- ochiq munozara;
- o‘yin (KVN, Baxtli voqea, Mo‘jizalar maydoni, raqobat, viktorina);

- teatrashtirilgan dars;
- takomillashtirish darsi;
- yakuniy konferentsiya;
- yakuniy ekskursiya;
- konsultatsiya darsi;
- testlar tahlili darsi;
- umumiy ma'ruza darsi;
- ko'rib chiqish konferentsiyasi;
- suhbat darsi.

Darsning tuzilishi bosqichlarning kombinatsiyasiga asoslanadi: tashkiliy, maqsadni belgilash, standart va nostandart vaziyatlarda bilim va faoliyat usullari bilan ishlash, xulosalarni umumlashtirish va shakllantirish, uy vazifasini belgilash va tushuntirish.

Maqsad - bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish, yuqori darajadagi umumlashtirish, tizimlashtirish.

Bunday darslar dasturning asosiy mavzularini o'rganishda yoki o'quv choragi, yil oxirida o'tkaziladi. Bularga yakuniy darslar kiradi.

Vazifalar:

- ta'limiy: mavzu bo'yicha oldingi darslarda olingan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish sifati va darajasini aniqlash: materialni bilimlar tizimi sifatida umumlashtirish.

- tarbiyaviy: umumiy madaniyatni, atrof-muhitni estetik idrok etishni tarbiyalash; o'quvchilarning o'zini haqiqiy qadrlashi, uni shaxs sifatida anglashi uchun sharoit yaratish.

- rivojlantiruvchi: fazoviy fikrlashni rivojlantirish, tasniflash, aloqalarni aniqlash, xulosalar tuzish, guruhlarda ishlashda muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, kognitiv qiziqishni rivojlantirish, xususiyatlarni, qonuniyatlarni tushuntirish, tahlil qilish, qiyoslash, taqqoslash va h.k.

Takrorlash va bilimlarni tizimlashtirish darsida o'quvchilar turli mashg'ulotlarga jalb qilinadi. Suhbatlar, munozaralar, laboratoriya ishlari olib boriladi, topshiriqlar bajariladi, masalalar yechish mashq qilinadi. Ushbu darslarda suhbat bilan bir qatorda talabalarning qisqa xabarlarini, alohida maqolalar, muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha kitoblar og'zaki taqrizlari bilan nutqlar kiritilgan.

Darsning samaradorligi maktab o'quvchilarining reproduktiv-qidiruv, qisman qidiruv va ijodiy faoliyatining har xil turlari qanchalik keng qo'llanilishiga bog'liq. Oddiy takrorlanuvchi faoliyatga ustunlik berilsa, u o'z maqsadiga erisha olmaydi. O'qituvchi ijodiy xarakterdagi vazifalarni tayyorlaydi, bu sizga ilgari o'rganilgan narsalarga yangicha qarash imkonini beradi. Bunday holda, rivojlantiruvchi funktsiya qanchalik muvaffaqiyatli amalga oshirilsa, bilimlarni uzatish, yig'ish va tizimlashtirish imkonini beradigan fanlararo aloqalar qanchalik keng qo'llanilsa.

Takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darsi o'quv ishining guruh shaklini qo'llash imkonini beradi. Ilgari o'rganilgan materialning turli masalalarini keyinchalik to'liqroq yoritish uchun turli xil topshiriqlarni bajarishga turli guruhlarni kiritish mumkin. Ta'lim ishini bunday tashkil etish bilan maktab o'quvchilari o'quv faoliyatining jamoaviy shakllarining afzalliklariga ishonch hosil qilishadi. Bu darslarda bilim tiklanadi, unutishning oldi olinadi. Ularning rivojlanish funktsiyasi materialni tahlil qilish, tizimlashtirish usullari orqali namoyon bo'ladi. Ta'lim vazifalari nafaqat o'quv materialining usullari, mazmuni, balki o'quvchilarning jamoaviy faoliyatini tashkil etish orqali ham hal qilinadi.

Dars turi: bilim va malakalarni nazorat qilish va tekshirish darsi.

Sinfda operativ nazorat doimiy ravishda amalga oshiriladi, lekin batafsil nazorat qilish uchun maxsus darslar ishlab chiqilgan.

Dars shakllari:

- test darsi;
- viktorina;
- tanlovlar;

- bilimlarni tekshirish;
- ijodiy ishlarni, loyihalarni himoya qilish;
- ijodiy hisobot;
- test ishi;
- intervyu.

Bilim va ko'nikmalarni nazorat qilish darsining maqsadi - mashg'ulotlarni nazorat qilish, bilimlarni tizimlashtirishni davom ettirish, materialni o'zlashtirish darajasini aniqlash, ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

Vazifalar:

- ta'limiy: mavzu darslarida olingan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish sifati va darajasini aniqlash, materialni bilimlar tizimi sifatida umumlashtirish, ijodiy fikrlash va mustaqil faoliyat qobiliyatini sinab ko'rish, test topshiriqlari bilan ishlash qobiliyatini mustahkamlash.

- tarbiyaviy: o'qishga mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga ko'maklashish, vazifalarni xatosiz bajarishga tayyorlik va kuchlarni safarbar qilish, ularni amalga oshirishda eng faol bo'lish; tarbiyaviy ish madaniyatini, o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalarini, vaqtdan tejamkor foydalanishni tarbiyalash.

- rivojlantiruvchi: mantiqiy fikrlashni, xotirani, tahlil qilish va sintez qilish qobiliyatini rivojlantirish; o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini, jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Qo'llaniladigan o'quv-tarbiyaviy ish shakllariga ko'ra bilim, ko'nikma va malakalarni kompleks, og'zaki va yozma nazorat qilish hamda elektron darslik va o'quv qo'llanmalar orqali dasturlashtirilgan nazorat darslari mavjud. Keling, har bir turning tuzilishiga biroz to'xtalib o'tamiz.

Bilimni og'zaki nazorat qilish darsi.

Tuzilishi: tashkiliy bosqich, maqsadni belgilash, bilimlarni assimilyatsiya qilish testi. Ko'nikma va malakalar, bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish, o'quvchilar faoliyatini baholash, uy vazifasini belgilash.

Bu darslar ta'lim-tarbiya ishlarining turli shakllarini uyg'unlashtirishga asoslangan. Frontal va individual tekshirish mumkin. O'quvchilar bir-birini so'roq qiladigan juftlik shakli tavsiya etiladi. Har bir o'quvchi tomonidan materialni o'zlashtirganini yakka tartibda tekshirish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning bilim, qobiliyat va malakalarini baholashga tuzatishlar kiritadi.

Bilimlarni yozma nazorat qilish darsi.

Tuzilishi: tashkiliy bosqich, maqsadni belgilash, o'quvchilarning nazorat vazifalarini bajarish faoliyati.

Bu darslar tarbiyaviy ishning yakka tartibda yoki individuallashtirilgan shakliga yoki ikkalasining kombinatsiyasiga asoslanadi. Ba'zi darslarda o'quvchilar yakka tartibda bir xil vazifalarni bajaradilar. O'qituvchilar tomonidan o'quvchilarga maxsus kartochkalar bo'yicha individual topshiriqlar berish odatiy hol emas.

Kompleks bilimlarni nazorat qilish darslari

tarbiyaviy ish shakllarining xilma-xil birikmasiga asoslanadi. Birinchidan, individual o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash va o'quv materialini butun sinf tomonidan o'zlashtirilishi haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beruvchi frontal so'rov. Keyin juftlikda o'zaro so'rov o'tkazishingiz mumkin. Bunday ish bilan talabalar individual savollarning o'zlashtirilganligini o'zaro tekshirishlari va sinf oldida javob berishga tayyorlanishlari mumkin.

Ta'limning tabaqalashtirilgan-guruh shakli o'quvchilar guruhlariga ularning o'quv imkoniyatlarini hisobga olgan holda nazorat topshiriqlarini berish imkonini beradi. Ba'zi hollarda o'quv ishining individual shakliga murojaat qilgan holda, o'qituvchi materialning individual talabalar tomonidan qanday o'zlashtirilishini aniqlaydi. Individual guruh shakli, shuningdek, topshiriq uch-besh o'quvchiga berilganda va o'qituvchi sinfning asosiy qismi bilan frontal suhbat o'tkazganda va hokazolardan foydalanish mumkin.

Integratsiyalashgan ta'limda bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish darslari mavzularni atrofdegai hayot bilan chambarchas bog'lashni ta'minlaydigan

qiziqarli topshiriqlarni tuzishda fan o'qituvchilarining alohida hamkorligini taqozo etadi va buning natijasida bilimlar, ularning murakkabligi va atrofdagi dunyodagi aniq muammolarni hal qilishda o'zaro bog'liqligi o'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarning yaxlitligi ko'radilar.

Dars turi: aralash dars.

Bu dars ta'lim jarayonining mantiqiy shartsiz bo'g'inlari to'plamiga asoslanadi. Bu uning o'ziga xosligi. Bu dars nazorat, bilimlarni shakllantirish, bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, o'quv natijalarini umumlashtirish, uy vazifasini aniqlashni birlashtirishi mumkin.

Kombinatsiyalangan darslarni yaxlit shaklda o'tkazish qiyin va bu shart emas, chunki, qoida tariqasida, qo'shma dars kichik hajmdagi yangi materialni beradi, takrorlash, nazorat qilish uchun ko'p vaqt ajratiladi. Integratsiyalashgan ta'lim hali ham sinfda juda katta axborot blokini yoki integral muammoni hal qilish uchun mustaqil ishni nazarda tutadi.

Materialni kichik bloklarda o'rganish bilimlar tizimini shakllantirishga olib kelmaydi, asosiy narsani ajratib ko'rsatish, bilimlarni sindirish va kengaytirish qobiliyatini zaif rivojlantiradi. Materialni ongli, chuqur o'zlashtirish jarayoni sekinlashadi. Bunday holda, integral ta'lim bilan darslarning bunday tuzilishi o'quvchilarning samarali o'quv faoliyatini tashkil etishni sekinlashtiradi.

Demak, integral ta'limning samaradorligi ta'limni tashkil etish shakllarini to'g'ri, pedagogik asoslangan holda tanlashga bog'liq bo'lib, bu ularning har birining ta'lim, rivojlanish, tarbiyaviy imkoniyatlarini chuqur va har tomonlama tahlil qilish bilan ta'minlanadi.

Fanlar o'rtasidagi integratsiyani amalga oshirish faqat o'qituvchilar jamoasida qulay sog'lom muhit, ularning o'zaro tushunish va hurmatga asoslangan samarali hamkorligi bilan mumkin.

Integratsiyalashgan ta'limda, fan sohalarini kesib o'tishda, tadqiqot ishining keyingi bosqichi bo'lgan dasturlarni tuzish mumkin.

Boshlang'ich va o'rta sinf shaxmatchilariga dars berish jarayonida shaxmat nazariyasining bir qancha asosiy mavzulari o'rganildi: shaxmat o'yinida reja tuzish, hujum, himoya, pozitsiyani tahlil qilish va baholash, kombinatsiya.

Zamonaviy shaxmat nazariyasida o'yindagi o'yin rejasi, debyutda kuchlarni tezkor rivojlantirishning yagona rejasiga rioya qilgan holda, sipoh va piyodalarni joylashtirishni nazarda tutadi. O'yinning o'rtasida rejani tanlash odatda hujum ob'ektlarini qidirish va ularga hujumni tashkil qilish bilan, o'yin oxirida - ustunlikni amalga oshirish yoki ustunlikni zararsizlantirish bilan bog'liq.

Shaxmatdagi kombinatsiya - bu turli taktik usullardan foydalangan holda majburiy o'zgartirish; odatda kombinatsiyaning hamroh elementi qurbonlikdir. Kombinatsiyaning xilma-xilligi va murakkabligi ularni turli mezonlarga ko'ra - qo'shilish imkoniyatini yaratadigan motivlarga, yakuniy natijaga, ob'ektlar yoki hujum usullariga, taktik elementlarga va boshqa belgilarga ko'ra tasniflash imkonini beradi.

V-BOB. SHAXMAT STRATEGIYASI VA TAKTIKASI ASOSLARI

Tayanch soʻz va iboralar:

- strategiya, taktika, shaxmat strategiyasining asosiy printsiplari, strategiya elementlari, taktika elementlari, tahlil, reja, shaxmatchining psixologik tayyorgarligi, shaxmatchining jismoniy tayyorgarligi

V.1. Shaxmat strategiyasi

Shaxmat strategiyasi - shaxmat oʻyining tamoyillari va usullari toʻplami boʻlib, raqibning pozitsiyasiga tizimli, izchil rivojlanib boruvchi taʼsirni tayyorlash va amalga oshirish.

Shaxmat oʻyinlarini oʻynashning umumiy tamoyillari sifatida oʻyinning oʻzi paydo boʻlgan vaqtdan beri strategiya mavjud.

Shaxmat oʻyini strategiyasi bu – uzoq muddatli rejadir.

Strategiya shaxmat oʻyining taktikasi bilan uzviy bogʻliq boʻlib, strategik maqsadlarga erishish uchun oʻz texnikasidan foydalanadi, shuningdek taktik hujumlarni amalga oshirish va ularni birlashtirish uchun tarkibiy asos yaratadi.

Strategiya har doim mavhum, taktika esa aniq. Strategik rejalarga muvofiq ravishda oʻynalgan partiyalar pozitsiyaviy tasniflanadi; taktik uslub - kombinatsion oʻynaladi.

Shaxmatchining amaliy kuchi asosan quyidagi komponentlar:

- variantlarni hisoblay olish;
- pozitsiyani toʻgʻri baholash;
- ushbu pozitsiya talablariga javob bera oladigan oʻyin rejasini tuza bilish qobiliyati bilan belgilanadi.

Agar variantlarni hisoblay olish qobiliyati shaxmat taktikasiga taalluqli boʻlsa, pozitsiyani toʻgʻri baholash va tegishli oʻyin rejasini tuzish salohiyati strategiyaning mazmun mohiyatidir.

Shaxmatda strategiya bilan taktika uzviy bog'liqdir. Yuksak kurash dinamikasiga, raqibning qattiq qarshiligi tufayli rejalar tez-tez o'zgarib turadigan hozirgi zamon shaxmati har bir shaxmatchidan ham taktik ham strategik mahorat talab etadi.

Lekin amaliyotning ko'rsatishicha, ko'pgina yosh shaxmatchilar taktik chigalliklarda osongina ishning ko'zini biladilaru, strategik masalalarni xal qilishda ba'zan oqsab qoladilar.

Ushbu bobning maqsadi shaxmatchilarga strategik mahoratni takomillashtirishlari ustida mustaqil ishlash yo'nalishini ko'rsatishdan iboratdir.

Quyida strategiya elementlari o'rganiladiki, ularni bilish pozitsiyani to'g'ri baholashga yordam beradi.

O'yin o'rtasidagi tipik pozitsiyalar ko'rib chiqilib, ularni o'rganish reja tanlashga to'g'ri yondashishga o'rgatadi.

Strategiyaning u yoki bu masalasini o'rganishda rasm bo'lib qolgan nuqtai nazar bilan bir qatorda ko'p hollarda yuzaga keluvchi pozitsiyalarni yaxshiroq baholashning o'zginasidan iborat «qoidadan mustasno narsalar» ham batafsil o'rganib chiqiladi.

Shaxmatchining o'yin mahorati va tajribasi qanchalik yuqori bo'lsa, u taxta uzra kurashda baholashning shunchalik keng doirasidan foydalanadi. Shuning uchun materialni shu tarzda bayon qilish shaxmatchiga bir xilda tafakkur qilish bilan kurash ish va pozitsiyaviy didini takomillashtirishga ko'maklashadi. Aytish kerakki, ayrim qismlar emas, balki odatdagicha partiyalar butunicha ko'rib chiqilishi, bu debyutning mittelshpil, ba'zi hollarda esa endshpil bilan ham bog'lanishini kuzatib borish imkonini beradi.

Misollar sifatida asosan jahonning yetakchi grossmeysterlari o'ynagan partiyalarni ko'rib chiqish tavsiya etiladi.

Shaxmat strategiyasining elementlari:

- ma'lum bir vaziyat uchun donalarni maqbul joylashtirish;
- ularni kurashning muhim sohasiga jamlash va ularning o'zaro ta'sirini ta'minlash;
- vazifalarni amalga oshirishda raqib uchun maksimal qiyinchiliklarni yaratish;
- joyni egallash, ayniqsa markazda bo'sh joyni egallash yoki raqibning ustidan nazorat o'rnatish va qarama-qarshi tomonning donalarini yo'lini to'sish yoki raqib markazini buzish;
- piyodalarning uyg'un va o'zaro bog'liq joylashuvi va raqibni zaiflashtirish;
- o'zida "yaxshi" donalarni va raqibda "yomon" donalarni yaratish;
- ochiq yoki yarim ochiq chiziqlar va muhim nuqtalarni olish.

O'yinning har bir daqiqasida ushbu elementlarning kombinatsiyasi, mumkin bo'lgan aniq takliflarni hisobga olgan holda, pozitsiyani baholashga imkon beradi, buning asosida o'yin rejasi aniqlanadi.

Shaxmat strategiyasining asosiy tamoyillari.

O'yinni g'alaba bilan yakunlamoqchi bo'lgan har qanday o'yinchi shaxmat strategiyasining quyidagi tamoyillariga amal qilishi shart:

- taxtada paydo bo'lgan pozitsiyani tahlil qiling va baholang
- o'yin rejasini tuzing
- doimiy ravishda variantlarni hisoblang va eng yaxshisini tanlang

V.2. Shaxmat taktikasi

Shaxmat taktikasi - strategik rejaga kiritilgan va uni yakunlash bo'yicha individual shaxmat operatsiyalarini bajarish usullari to'plami.

Shaxmat o'yinida taktikaning o'rnini juda muhim: qo'pol xato yoki taktik noto'g'ri hisoblash vaziyatni boy berish yoki mag'lubiyatga olib kelishi mumkin. Raqib kuchlar to'g'ridan-to'g'ri aloqaga kirishganda, tomonlar bir-birlariga hujum qilishsa yoki hujum qilish bilan tahdid qilishsa, taxtada taktik vaziyat yuzaga keladi.

Taktik operatsiyalarda tomonlar bir-biri bilan o‘zaro ta’sirlashadi, shu bilan birga bir tomonning sipohlarining boshqasiga nisbatan muvofiqlashtirilgan harakati katta rol o‘ynaydi.

Har qanday taktik amaliyotda 3 komponentni ajratish mumkin:

- hujum qilish ob’ekti;
- hujum qilish vositalari;
- himoya vositalari.

Hujum ob’ekti nafaqat shohlar, balki boshqa har qanday donalar yoki piyodalar ham bo‘lishi mumkin. Ba’zan maydon yoki raqibning bir guruh kuchlari joylashgan bitta maydon hujum qilish ob’ekti bo‘lishi mumkin.

Hujumning elementar vositalariga hujum qilish tahdidlari, hujumlar, cheklovlar kiradi, ammo ikki tomonlama va kombinatsiyalangan hujumlar hujumning samarali vositasidir.

Himoyalashning asosiy vositalaridan biri hujum qilingan donani tark etish, uni boshqa sipoh bilan qo‘llab-quvvatlash, hujum qiluvchi sipohning harakatlarini to‘shish va javob hujumidir. Himoyada kamdan-kam hollarda javob qaytaradigan ikki tomonlama yoki kombinatsiyalangan hujumni boshlash mumkin.

Kombinatsiya shaxmat o‘yini taktikasining eng muhim elementi bo‘lib, u ko‘pincha qurbon qilish bilan bog‘liq bo‘lib, uni estetik nuqtai nazardan ayniqsa o‘ziga jalb qiladi.

Avvalo, shaxmat kombinatsiyasini nima ekanligini yaxshilab tushunib olish kerak. Lekin shaxmat kombinatsiyasi deganda soddagina bir narsani tushunish noto‘g‘ridir.

Kombinatsiya – bu biron bir sipohni qurbon qilish orqali maqsadga erishish uchun taktik usuldir.

Shaxmat kombinatsiyasi haqida juda ko‘p shaxmat nazariyotchilari o‘z fikrini aytganlar. Biroq hozirgacha shaxmat kombinatsiyasi bo‘yicha yagona bir fikrga kelingani yo‘q.

Shaxmat taktikasi elementlari:

Ko‘plab shaxmat nazariyotchilari shaxmat taktikasi elementlarining sonini va ularning nomlarini turlicha aniqlashgan. Masalan, Jorj Lisitsin elementlarni asosiy va yordamchi qismlarga ajratdi:

U keltirgan asosiy elementlar:

Ikki yoqlama zarba

Ikki yoqlama kisht

Ochiq hujum

Ochiq kisht

Bog‘lov

Yordamchi elementlar:

Jalb qilish

Chalg‘itish

Himoyani buzish

Maydonning ozod qilish va h.k.

V.3. Strategiya, tahlil, reja.

Pozitsiyani tahlil qilish va baholash. Bu nimani anglatadi. O‘yinchidan avval taxtada moddiy tenglik bor-yo‘qligini aniqlash talab etiladi. Keyin o‘yinchi shohlarning holatini (ham o‘zining, ham raqibning) baholab, kimning shohi yaxshiroq degan xulosani chiqarishi kerak (ya‘ni markazda u hujumga uchragan yoki allaqachon rokirovkani amalga oshirgan). Keyinchalik, piyodalarning joylashgan joyini tahlil qilishingiz kerak. Shundan so‘ng, kimning donalari yaxshiroq ekanligini baholang. Ushbu barcha xulosalar asosida ularning

umumiyligi, pozitsiyasi baholanadi va o‘yinning navbatdagi rejasini tuzish yoki durang qayd etish to‘g‘risida qaror qabul qilinadi.

Shaxmat o‘yinidagi reja.

Shaxmat taxtasida ikki tomonning qo‘shinlari jang qiladilar, ya’ni ular doimo o‘zaro to‘qnashib turadilar. Shaxmat taxtasida vujudga keladigan cheksiz o‘zgarishlar o‘ynovchilar qiladigan yurishlar natijasi bo‘lib, bu yurishlar tasodifiy emas.

Har bir yurish qandaydir afzallikka erishishni, ularning yig‘indisi esa g‘alaba qozonishdan iborat bo‘lgan umumiy maqsadni nazarda tutadi. Ma’lum maqsadlarni ko‘zda tutgan bir necha yurishlar ko‘pincha butun bir manyovrni, o‘yin rejasini tashkil etadi. Reja oldindan tuziladi va bu shaxmat strategiyasi deb ataladi.

Reja - bu har qanday ishni izchil amalga oshirish. Reja, odatda, rejalashtirish ob’ekti, uning statikasi va dinamikasini o‘rganish natijalariga, yaqin va uzoq istiqbollarni hisobga olishga asoslangan. “Reja” so‘zining ma’nosi “Izohli lug‘at” V.I.Dahl: bu “qasddan taxmin qilish, biror narsaga erishish uchun harakatlar kursi”.

Qanday qilib shaxmatda “puxta o‘ylangan taxminlarni” amalga oshirish, kurashni rejaga muvofiq olib borish kerak? Umuman olganda, bunday rejalashtirilgan o‘yin kerakmi?

“Muayyan nishon, hujum qilinadigan ob’ektni hisobga olgan holda barcha operatsiyalarni bajarish kerak. Maqsadsiz yurish strategik noqulaylikdir”, - deb ta’kidladi taniqli grossmeyster A. Nimtsovich.

O‘yin rejasi quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- qisqa muddatli
- uzoq muddatli

Masalan, ko‘pgina qisqa muddatli rejalar butun partiyaning asosiy maqsadi bo‘lgan raqibning shohiga qilingan hujumga kiritilishi mumkin, bu taxminiy bosqichlardan iborat bo‘lishi mumkin: zaxira punkti yaratish, sipohlarni qirol

tomoniga o'tkazish, piyodalar bilan hujum qilish, raqibning rokirovka pozitsiyasini buzishga olib keladigan raqib qiroliga to'g'ridan-to'g'ri hujum.

V.4. Shaxmatning nazariy qoidalari **Debyutda amal qilinadigan asosiy qoidalar:**

- ✓ Markazni egallash kerak.
- ✓ Rokirovka qilib, shoxni xavfsizligini ta'minlash kerak.
- ✓ Sipoxlarni tez va maqsadli o'yinga chiqarish kerak.
- ✓ Avval ot va fillarni, so'ngra farzin va ruxlarni o'yinga chiqarish kerak.
- ✓ Debyutda iloji bo'lsa bir sipohni ikki marta yurmang .
- ✓ Raqib rejasini topib o'ynang
- ✓ Raqib qaysi debyutda o'ynamasin debyutning asosiy g'oyasini o'ylab toping!
- ✓ Raqib sipoxlarini o'yinga chiqishiga qarshilik qilish kerak.
- ✓ Debyut variantlarini mukammal o'rganib, soatdagi vaqtni tejashni o'rganing .
- ✓ Otlarni chekkaga yurma ! Otlarni faol xonalarga va raqib maydonidagi zaif xonalarga joylashtir.
- ✓ Fillarni ochiq dioganallarga qo'y !
- ✓ Ruxlarni ochiq liniyalarga va ochiq gorizontallarga joylashtir !
- ✓ Farzinni taxtaning eng kerakli va aktiv xonasiga qo'yish kerak.
- ✓ Raqibni faol sipoxlarini debyutda bo'lsa ham almashtirib tashla.
- ✓ Debyutda piodalarni o'ylab yurish kerak , chunki pioda yursa uning yonida zaif xonalar paydo bo'ladi.

Mittelshpilda qanday o'ynash kerak?

- Pozitsiya teng bo'lsa har ikki tomon pozitsiyani yaxshilovchi manyovrlar qilish kerak.
- Sipoxlarni markazlashtirish va faollashtirish kerak.
- Ochiq liniyalarni rux bilan egallash va liniya bo'yicha xujum qilish kerak.
- Ochiq liniyani va dioganalni rux, fil va farzin bilan egallash kerak.

- Mettilshipilda taktik usullarni albatda qo‘llash kerak.
- Shohni xafsizligini ta’minlash kerak.
- Raqib shohi qalasini buzing.
- Mettilshipilda albatta reja tuzib o‘ynang.
- Raqib rejasini albatta toping, so‘ngra yuring.
- Raqib faol donalarini almashtiring.
- Donalarini o‘ylab almashtiring, o‘zingiz uchun kerakli sipoxlarni saqlab qoling.

➤ Variantlarni aniq xisoblashni o‘rganing. Variantlarni xisoblashda oraliq majburiy yurishlarni xisobga olish kerak.

- Raqib donalarini zaif, qavat va yakkalab qo‘yish kerak.
- Maydonda ustunlikni qo‘lga kiritish kerak.
- Moddiy jihatdan kuchli bo‘lsangiz, hujum qiling va donalarni teng almashtiring.

Shaxmatda variantlarni xisoblaganda nimalarga e’tibor berish kerak?

- ❖ Pozitsiyaga ba’ho berib, kimning pozitsiyasi yaxshi ekanligini aniqlash kerak.
- ❖ Variantlarni xisoblaganda shoxga, shoxingizga beriladigan zarbalarni (kish berilishini) xisobga olish kerak
- ❖ Raqibni oraliq yurishlarini, uning ixtirodagi zahira yurishlarini ham xisobga olish kerak.
- ❖ Debyut variantlarini musobaqadan avval, uyda shaxmatchining o‘zi tayyorlab qo‘yishi kerak.
- ❖ Variantlarni xisoblaganda shaxmatchi o‘zini ortiqcha charchatmasligi kerak.
- ❖ * * Ilojsiz yurishlarni talab qilinadigan variant majburiy variant deyiladi.
- ❖ * * Variantlarni aniq xisoblashni yaxshi o‘rganish uchun musobaqaga tayyorgarlik davrida 2-3 -4 yurishli masalalarni yechish etyudlarni donalarni qo‘zg‘atmasdan yechishni o‘rganish kerak.

❖ * * Variantlarni xisoblashni yaxshi o‘rganish uchun shaxmat partiyasini taxtaga qaramay yoddan o‘ynab turish kerak.

❖ * * Variantlarnilarni xisoblaganda yaxshi tayyorgarlik ko‘rish uchun shaxmat ustalarini, grossmeysterlarni o‘yinlarini ko‘proq ko‘rib chiqish kerak

Moddiy ustunlikdan foydalanish qoidalari:

- Siz moddiy ustunlik evaziga qanday pozitsion kamchiliklarga ega ekanligingizni aniqlang.

- Pozitsiyaga ba`ho bering va kim xujum, kim ximoya qilish kerakligini aniqlang.

- Moddiy ustunlikka erishgach “tez yutaman” deb o‘ylab pala-partish o‘ynamang.

- Moddiy ustunlikda bo‘lsangiz ham o‘z shoxingizni pozitsiyasi yomon bo‘lsa, ximoya choralarini o‘ylang.

- Moddiy ustunlikda bo‘lsangiz o‘z shoxingizni o‘ylab raqib shoxiga xujum qiling.

- Moddiy ustunlikka erishgach o‘z shoxingizni o‘ylab sipoxlarni almashtiring.

- Raqibingizni qarshi xujumidan ogoh bo‘ling.

- Moddiy ustunlikka erishgach piyodalar joylashuvini o‘rganib endshpilga o‘tish kerak.

- Moddiy ustunlikka erishgach yaxshi o‘yin rejasini topa olmasangiz ortiqcha kuchlarni sarflamay raqib shoxini qal’asini buzing.

- Moddiy ustunlikka erishgach “endi partiyani yutdim, g‘alaba meniki” demay, man-mansiramay o‘ynang!

- Moddiy ustunlikdan foydalanib o‘yinni yuta olmasangiz o‘yin ohiriga o‘zingizni ruhiy va kuch–qudratli saqlashni o‘rganing.

Pozitsiyaga baho berish tamoyillari va me’zonlari.

▪ Qaysi tomon debyutda tez va rejali sipoxlarni o‘yinga chiqarganligiga bog‘liq bo‘ladi.

▪ Sipoxlarni xolatiga, shoxlarning xavfszlik xolatini xisobga olish kerak.

- Markaz kim tomonidan egallanganligi, markazni mustaxkamligiga bogʻliq.
- Har bir sipoxlarning joylashuviga va ularning oʻzaro bir-biri bilan uygʻunlashib yordam berishiga bogʻliq boʻladi.
- Moddiy ustunlikka ham eʼtibor berish kerak.
- Piyodalarni joylashuvini tahlil qiling: zaif va faol piyodalarning mavjudligiga bogʻliq boʻladi.
- Zayif piyodalarning raqib tomonidan egallanish xolatiga bogʻliq boʻladi.
- Endshpilda piyodalar joylashuviga, sipoxlarni xolatiga va har bir sipoxning joylashuviga bogʻliq boʻladi.
- Ikki fil ustunligiga boʻgʻliq boʻladi.
- Pozitsiya teng boʻlsa, har ikki tomon ham pozitsiyani yaxshilashga, sipoxlarni maqsadli oʻyinini kuchaytirishini amalga oshirish kerak

Endshpilda qanday oʻynash kerak.

- Pozitsiyaga baʼho berib, kimni oʻyini, pozitsiyasi yaxshi ekanligini aniqlash kerak.
- Endshpilda reja bilan oʻynash – strategiya birinchi oʻrinda turadi.
- Endshpilda taktika 2-oʻrinda turadi.
- Endshpilda shox va sipoxlarni eng faol xonalarga joylashtirish kerak. Bu reja asosida oʻyin strategiyasi xisoblanadi.
- Shoxni markazlashtirish va faollashtirish kerak.
- Piyodalarni oʻylab yurish va almashtirish kerak.
- Qaysi piyoda birinchi boʻlib farzinga chiqishini xisobga olish kerak. Bu qoida “farzinga nomzod” qoidasi deyiladi.
- Oldi ochiq piyodani oldini toʻsish (blokirovka) kerak. (Shox, ot, rux va fil bilan blokirovka qilinadi.)
- Oldi ochiq piyodani orqasiga ruxni qoʻyish kerak
- Oldi ochiq piyodadan raqib shoxini kesib qoʻyish kerak.

- Sipoxlarni o‘ylab, kerakli sipoxlarni saqlab qolib almashtirish kerak.
- Farzinga chiqayotgan piyodaga shox yetib borishini xisobga olish kerak.

Bu qoida kvadrat qoidasi deyiladi.

- Ruxni donalar orasiga qo‘ymaslik kerak.
- Endshpilda shoshilmay, xotirjam o‘ynash kerak.
- Endshpil nazariyasini mukammal o‘rganing.
- Endshpilda ortiqcha hayajonlanmasdan, vaqtni xisobga olib o‘ynash kerak.
- Endshpilda oppozitsiyani esdan chiqarmang

V.5. Shaxmatchining psixologik va jismoniy tayyorgarligi muammolari

Shaxmat treneri faqat shaxmatni sevadigan odam bo‘lmasligi lozim, u pedagog, psixolog bo‘lishi va ayrim tibbiy – biologik masalalar bo‘yicha jiddiy bilimlarga ega, ya’ni shaxmat, uning inson psixikasi va sog‘ligiga qanday ta’sir qilishini yaxshi tasavvur eta oladigan bo‘lishi kerak. Gap avvalo shaxmat o‘yini, u bilan shug‘ullanish salomatlikka noxush ta’sir etmay, balki foyda keltirishi lozimligi haqida ketyapti.

Ma’lumki, bu o‘yin sportning aksari ko‘p turlaridan farqli o‘laroq, muskullarning qattiq ishlashi bilan bog‘liq emasligiga qaramay, shaxmat sportga kiradi. Buning ustiga shaxmatni ifodali tarzda sportning gipodinamik turi deb atash mumkin, chunki shaxmatchi professional faoliyati davrida talay vaqtni shaxmat taxtasi yonida o‘tirib o‘tkazadi, ya’ni kamharakat turmush tarzini kechiradi. Bu xususiyatga e’tibor berish kerak, nega deganda, sport faoliyatining boshqa turlarida, ayniqsa musobaqalar o‘tkaziladigan vaqtda emotsional zo‘riqish odatda yuksak darajadagi harakat aktivligi bilan uyg‘unlashib turadi. Bu harakat aktivligi organizmni emotsional zo‘riqishning yurak-qon tomir va asab tizimsining funksional holatiga noxush ta’sir ko‘rsatishidan asrashi tufayli muhim ahamiyatga egadir.

Shaxmat esa sport faoliyatining shunday shaklsiki, u qattiq asabiy-emotsional zo‘riqish bilan amalga oshadi va ayrim hollarda salomatlikka noxush ta’sir

ko'rsatishi mumkin.

Kuchli asabiy-emotsional zo'riqishning salomatlikka noxush ta'siri nimalarda namoyon bo'ladi? Salomatlikning yomonlashish belgilari turli-tuman bo'lib, yakka tartibda har hil namoyon bo'ladi. Masalan, ko'pchilikda nodastirlik xissi paydo bo'ladi: ular «qandaydir boshqacha» bo'lib qolganliklari, «horg'inlik» sezgisi paydo bo'lganidan shikoyat kiladilar; ayni vaqtda vaximaga tushish, yuksak hayajon, navbatdagi uchrashuvga tayyorlanish uchun diqqatni bir joyga to'plash qobiliyatining yo'qolish holatlari yuz beradi; ba'zilarining ishtaxasi bo'g'iladi, ko'pincha ularda uyqusizlik paydo bo'lib, buning natijasida ularning salomatligi asta-sekni yomonlasha boradi.

E.Lasker matchning 10-partiyasini X.R.Kapablankaga yutqazgandan keyin o'z holatini shunday baholagan edi. Jahon chempioni haddan ziyod asabiylashish natijasida og'ir kasallikka duchor bo'lay deb qolgan edi. U shunday yozgan edi: «... o'yinning 4-soati tugab, belgilangan kontrol vaqt yaqinlashib qolganda, men deyarli butunlay holdan toygan edim... shaxmat taxtasini g'ira-shira ko'rar, boshim esa xunuk og'rirdi. Bu menga ehtiyotkorlik chorasi bo'lib, unga quloq soldim... Men kubalik vrach bilan maslahatlashdim. U menga boshim aylanayotganligi, o'yin oxirida pozitsiyami baholashga va hatto vaziyatni aniq ko'rishga qurbim yetmayotganligi nima bilan bog'liq ekanligini tushuntirib berdi». Lasker o'yinni to'xtatishga qaror qildi, biroq rasman matchni yana to'rtta o'ynalgan partiyadan so'ng (shundan ikkitasini yutqazgan edi) topshirdi.

Kamroq hollarda asabiy-emotsional zo'riqish ta'siri depressiya va seruyqulikning kuchayishiga yoki tez charchash, loqaydlikka olib keladi. SHunda ruhiyati mustaxkam bo'lmagan kishilarda shubhalanish, o'zining keraksizligi haqidagi miyaga urnashib qoladigan fikrlar yoki qandaydir og'ip dardga giriftor bo'lib qolganliklari to'g'risidagi xayollar paydo bo'ladi. Shaxmatchi hadiklarini eshitib, uni yupata va bu bilan ruxiy azoblarini yengillata oladigan vrach, trener yoki biror do'sti bilan baham ko'rish imkoniyati bo'lsa-ku yahshi, bunday imkoniyat bo'lmaganda esa ruhiy ezilish xolatidan chiqish qiyinlashishi mumkin.

Ko'pgina shaxmat tarixchilari uni asr matchi deb atagan 1895 yilgi mashhur

Gastings turniri arafasida Z.Tarrash shuhratparastlik og‘ushida edi. Uzoq vaqt jahon chempioni V.Steynits bilan yakkama-yakka olishishga jur‘at qila olmagan Tarrash shaxmat toji uchun kurashni Gastings turniridan so‘ng boshlamoqchi edi. Axir u bir necha bor yirik xalqaro turnirlarda g‘olib chiqishga muvaffaq bo‘lgan edi. Biroq 1892 yili ko‘pchilik uchun kutilmagan voqea yuz berdi: oliy shaxmat doiralarda yaqinda paydo bo‘lib qolgan yosh, g‘ayratchan E.Lasker V.Steynitsga qarshi chiqib, jahon chempioni unvoni uchun bo‘lgan matchda uni yengdi. Laskerning g‘alabasini ko‘plar, shu jumladan, Tarrash ham tan olishni istamas ekanlar, qarib qolgan Steynitsni boshqalar: M.I.Chigorin, Z.Tarrash ham yuta olardi, degan fikrni aytadilar.

Mana endi 1895 yilda Angliyaning dengiz bo‘yidagi Gastings shahridagi turnirda XIX asr ohirlarining barcha shaxmat yulduzlari uchrashishlari kerak edi.

O‘z ruhiy kechinmalarini sirdan uddalay oladigan Tarrash turnir oldidan haddan ziyod hayajonlanayotgandek ko‘rinardi. U startdagi hayajonini yenga olmadi va nogoh izohlash qiyindek qiziq bir hodisaga yo‘liqdi: qur‘a ikkinchi turda 33 yoshli qirchillama Tarrashni yosh va hali unchalik tanilmagan shaxmatchi A.Teyxmanga ro‘para qildi. O‘yin paytida Tarrash to‘satdan uxlab koldi va keyin deyarli kurashsiz partiyani yutqizdi. Keyinchalik Tarrash bu voqeani dengiz havosining unga ziyon qilganligi bilan hikoyalagan edi. Bu izoh albatta, ishonarli emas; Tarrashdagi seruyqulikning «startdagi» asabiy-emotsional zo‘riqish oqibatida paydo bo‘lganligi ko‘proq haqiqatga yaqinroqdir.

Keyinchalik ham o‘yin paytida uhlab qolish hollari bo‘lganligi ma’lum. Chunonchi, yosh nemis masteri L.Espig, R. Vagapyan bilan bo‘lgan o‘zi uchun muhim kechiktirgan partiyasini davom ettirayotganda uhlab qolib, vaqtni o‘tkazib yubordi: durang bo‘lganda (taxtada taxminan tenglik hukm surardi) Espig grossmeisterlik uchun ball olardi.

Shunday qilib, seruyqulik kamdan-kam hollarda faqat partiyadan partiyaga ortib boruvchi uzoq davom etadigan charchoqlik bilan emas, balki o‘yin oldidan haddan ziyod hayajonlanishga ham bog‘liq emotsional qattiq zo‘rikish oqibatida paydo bo‘lib, shaxmatchi startdayoq baayni «kuyib ketadi», degan xulosa chiqarish

mumkin.

Salomatlikka qarab muntazam ravishda shaxmat o'ynaganda noxush ta'sirdan qanday qutulish mumkin? Bunda meditsina nazorati va shaxmatchining maqbul rejimga rioya qilishi juda katta ahamiyatga ega. Gap nafaqat ortiq darajadagi o'yin nagruzkalari haqida, balki juda muhim sanaluvchi dam olishni uyushtirish to'g'risida ham ketyapti. Mana shunda jismoniy tayyorgarlik birinchi darajaga ko'tariladi. Jismoniy tayyorgarlikka sport mashg'ulotlarining qaysi turlarini qo'shish kerak? Bu savolga bir hilda javob berib bo'lmaydi. Faqat shaxmatchining ularga nisbatan sub'ektiv munosabatini inobatga olish lozimligini aytib qo'yish mumkin. Albatta, kundalik rejimga ertalabki jismoniy tarbiya, «sog'lomlashtiruvchi» yugurish, uyqu oldidan sayr boshqa ba'zi umumiy tavsiyalarni berish mumkin. Tajriba ko'p shaxmatchilar sport o'yinlari – katta va stol tennisiga, voleybol, futbolga havasmand ekanliklarini ko'rsatadi. Shaxmat bilan jiddiy shug'ullanuvchi ko'p talabalar bu o'yinlarni sevadilar. Demak, jiddiy shaxmat mashg'ulotlariga xamroh bo'luvchi gipodinamiya va emotsional zo'riqishning noxush oqibatlarining oldini olish uchun ularni kundalik rejimga kiritish maqsadga muvofiq.

Shaxmatdagi nagruzka miqdorini rejaga solishdek muhim masalaga kelganda, avvalo boshlang'ich o'rgatish jarayonidayoq uning asta-sekin ortib borishi tamoyiliga amal qilish kerak.

Boshlovchi shaxmatchilarning qoidalar bilan tanishtirilgandan keyingi o'yini uzoq cho'zilmasligi darkor, chunki o'yin paytida bunday shaxmat havaskorlarida yuzaga keluvchi serdiqqatlik ularni tezda charchatib qo'yadi. SHu sababdan ham trenerning boshlovchi shaxmatchilar bilan mashg'ulotlari qisqa muddatli bo'lishi - bir soatdan oshmasligi kerak. Mashg'ulotlar qisqa hamda turli-tuman mashqlar, debyutlar va ulardagi harakterli tuzoqlar, ikki-uch yurishli oddiy masalalarni yechish va albatta, bevosita bir-biri bilan o'ynashdan iborat bo'lmog'i lozim. Boshlang'ich o'rgatish jarayonida shaxmatga qiziqish va muhabbatni o'stirish uchun nafaqat mashxur shaxmatchilarning estetik zavq uyg'otuvchi asarlaridan, balki eng oddiy strategik rejalarni namoyish qilish va o'rgatishning boshida ko'p

uchraydigan xatolarni ko'rsatish uchun bolalarning shaxmat ijodidan ham foydalanish pedagogga juda foydalidir. Afsuski, V.Zakning mazmundor kitoblaridan tashqari hozirgi paytgacha nashr qilinib kelgan shaxmat o'yini darsliklarida bolalar o'ynagan shaxmat partiyalarining tahlili yo'q. Ko'p, ayniqsa shaxmatga qobiliyati o'rtacha bo'lgan maktab o'quvchilari va studentlarga darsliklarni, hattoki, klassik (Kapablanka yoki Laskernikiga o'xshagan) darsliklarni ham o'qish qiziqarli emas. Ularni odatda uchinchi-ikkinchi razryad kuchida o'ynashga o'rganganlaridan keyingina jon deb uqiy boshlaydilar.

Uncha-muncha tajribaga ega bo'lgan, uchinchi-ikkinchi razryad olgan va soat bilan jiddiy partiyalar uynaydigan 13-15 yoshli bolalar va talabalar bilan mashg'ulotlar o'tkazganda shaxmatga ajratilgan vaqtni 2,5-3 soatgacha uzaytirish kerak.

O'rgatish jarayonida o'quvchida intuitiv va mantiqiy tafakkurni uyg'un holda rivojlantirish, shuningdek, shaxmat pozitsiyasini intuitiv va mantiqan baholash qobiliyatini o'stirish lozim.

Intuitiv tafakkur degani nima o'zi? Bu shaxmatchining ko'p vaqt sarflamay, qisqa muddatda variantlarni mufassal hisoblamay pozitsiyaga baho berishi va o'z taassuroti asosida yaxshi yurishni tanlay olish qobiliyatidir.

Analitik tafakkur mantiqiy mulohazalar zanjiri asosida to'g'ri yurishni tanlash qobiliyatini belgilaydi. Shaxmatchi konkret variantlarni hisoblash yo'li bilan ushbu pozitsiyada aynan qaysi yurish eng yaxshi ekanligi haqida bir xulosaga keladi.

Shaxmatchi ham intuitiv, ham analitik qobiliyatlarga ega bo'lmog'i darkor. Mashhur shaxmatchilar nihoyatda rivojlangan intuitiv hamda analitik qobiliyatlar sohibi bo'lishgan. P.Morfi va X.R.Kapablankada, hozirgi zamon grossmeysterlaridan esa V.Smislov, T. Petrosyan hamda M.Talda intuitsiya ayniqsa yuksak rivojlangan edi.

Modomiki mavjud yurishni tanlash jarayonini cheklar ekan, intuitsiya juda muhim fazilatdir. Turgan gapki, shaxmatchi hamma variantlarni hisoblab chiqa olmaydi. Yurish intuitiv tarzda qilinganligini qanday aniqlasa bo'larkin? O'ylashga sarflangan vaqtga qarab aniqlansa kerakda. Biroq hamma hollarda ham yurish tez

qilinganligiga qarab tanlash pozitsiyani intuitiv baholashga asoslangan degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Ko'p hollarda intuitiv yechim yurish tanlashga analitik yondashishning qiyinligi bilan bog'liq bo'ladi. Bunda shaxmatchi oldiniga mumkin bo'lgan bir necha davomlarni birin-ketin analitik tarzda ko'rib chiqishga urinib, ko'p vaqt sarflab qo'yadi, so'ngra masalani yechishga bunday yondashish befoydaligini tushunib yurishni intuitiv tarzda tanlaydi.

Intuitiv tafakkuri shubxasiz juda yaxshi rivojlangan shaxmatchi, jahon ekschempioni M.Tal qiziq bir misolni keltiradi. U shunday yozadi: «Chunonchi, SSSR chempionatidagi partiyalardan biri o'ynalayotganda ot qurboni bilan bog'liq variantlarni vijdonan hisoblab chiqishga urinib ko'rganligimni sira unutmaman. Biroq ular shunaqangi ham ko'p ekanki, ko'z o'ngimda aralash-quralash yurishlar uyumi namoyon bo'lib, fikrlarim Korney Chukovskiyning mana bu ikki misra she'riga aylanib ketdi:

– E voh, qanchalik qiyinki bu ish - botqoqdan begemotni olib chiqish.

Va shu yerda men shaxmatni o'ylamay qo'ydim. Tomoshabinlar men taxtadagi pozitsiyani puxta o'rganayotganimga ishonardilar, aslida esa men gumanitar ilmlar sohibi ekanligimga hilof ravishda fikran sof texnikaviy masalani yechishga harakat qilardim. Xayolan botqoqqa domkratlar, vertolyotlarni va negadir, hatto, arqon, narvonni ham olib keldim. Lekin begemotni shundayicha kulfatda qoldirib ketdim. U taxtaga to'satdan qanday «kelgan» bo'lsa, shunday to'satdan yo'qoldi ham. Men otni intuitiv tarzda qurbon kildim va ...kombinatsiya g'alaba keltirdi! Ertalab gazetada «uzoq davom etgan o'ylash paytida Tal qurbonning barcha oqibatlarini puxta chamalab chiqqan»ligini miriqib o'qidim...».

Xammaning intuitiv qobiliyati bir hil emas. Tez va o'zini urintirmay o'ynaydigan va buning evaziga yuksak mehnat unumdorligiga erishuvchi juda qobiliyatli intuitiv shaxmatchilar bor. Ular o'yin paytida uzoq vaqtgacha charchamaydilar. Biroq yurishni tanlash va pozitsiyani baholashga analitik yondashishdan yetarli foydalanmaslik sababli ularning ayrimlari ba'zan pozitsiyani baholashda oqsab koladilar va yurishni tanlashda muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar.

1927 yilgi xalqaro turnirda Kapablankaning ishonarli g'alabasidan keyin bugun

shaxmat olami Kapablanka – Alyoxin matchi jahon chempionining g‘alabasi bilan tugashiga shubhasiz ishonib turganda, birgina Lasker, bu matchda Alyoxinning muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlari kam emasligini, hatto Kapablankanikidan ko‘proq ekanligini yozgan edi.

Lasker xaq bo‘lib chiqdi, chunki u nafaqat Alyoxinning o‘yniga psixologik yondashuvining ahamiyatini, balki Alyoxinning yuksak ishchanlik qobiliyati va mislsiz analitik talantini ham hisobga olgan edi.

Matchdan so‘ng Alyoxin, Kapablanka genial shaxmatchi bo‘lsada, lekin uning o‘yini haddan ziyod intuitiv ekanligini ta’kidlagan edi. Bordiyu agar shunday shaxmatchi oldiga birgina intuitsiya yetarli bo‘lmaydigan, doimo aniq variantlarni xisoblashga to‘g‘ri keladigan pozitsiyalarni o‘ynash zarurati ko‘ndalang qilinguday bo‘lsa, yuksak ishchanlik qobiliyati yo‘qligidan u tez charchab qolib, jiddiy xatolarga yo‘l qo‘yadi. Alyoxin – Kapablanka matchi buni tasdiqlagan edi.

Shaxmatchi shaxsining muvaffaqiyatli ijodiy yuksalib borishi va bu bilan barobar uning sport yutuqlari o‘sishi uchun trener o‘rgatishni faqat shaxmat mashg‘ulotlari: debyutlarni o‘rganish, o‘ynalgan partiyalarni ko‘rib chiqish va sharhlash, endshpillarni tahlil qilish, ya’ni faqat shaxmatga o‘ralashib qolish bilan cheklanmasligi muhim. Shaxmatchi o‘yinni chetdan ko‘rish qobiliyatiga ega bo‘lishi, ham o‘zining, ham raqibining kurashish qobiliyatlarini baholay olishi judayam zarur.

Shu munosabat bilan shaxmatchiga va ayniqsa, shaxmat treneriga o‘rgatish jarayonida sof maxsus tayyorgarlikdan tashqari birinchi qarashda shaxmat ijodiyoti, shaxmatchining sport o‘suvida durustroq ahamiyati yo‘qdek ko‘rinuvchi masalalarga ham ma’lum o‘rin ajratilishi lozim. Bularga jamiyat hayotida shaxmat qanday o‘rinni egallaydi va qanday foyda keltiradi; shaxmatni faoliyatning qaysi turlariga kiritish kerak; shaxmatchining jismoniy va psixologik tayyorgarligi qanday bo‘lishi lozim va boshqa ko‘pgina masalalar kiritilmog‘i darkor.

Shaxmat o‘yini va uni o‘rgatish ma’lum foyda keltirishiga e’tibor berish muhim. Shaxmat bilan shug‘ullanish odamning intellektual qobiliyatlarini va shaxsning ko‘pgina boshqa muhim jixatlarini rivojlantirishga ko‘maklashuvini

ko'rsatib turish lozim. Buning ahamiyati katta, chunki trener-pedagog uning faoliyati foydali, muhim va ma'lum naf keltirishini: madaniyatning o'sishi, turli irq, millat, siyosiy maslakdagi odamlar bir-birini tushunishi va shu bilan birga tinchtotuv yashashiga yordam berishini tushunishi kerak.

Shaxmatchilarning shaxmat ijodi bilan ilmni ijod va ayniqsa, san'atnng ma'lum o'xshashliklari ko'rsatib o'tilgan fikrlari ma'lum. Ayrim mashxur shaxmatchilar, chunonchi Alyoxin, shaxmat san'at turlarining biri sifatida baholashi kerak deb o'ylardilar. Keyingi vaqtlarda «mashinalashgan» shaxmatning rivojlanayotganligi, elektron hisoblash mashinalari uchun programmalar ishlab chiqila va tuzilayotganligi munosabati bilan shaxmatni fanga kiritish tendentsiyasi paydo bo'ldi.

Shubhasiz, bir vaqtlar Lasker aytib o'tganidek, shaxmat o'zida fan va san'at elementlarini mujassamlashtiradi. Lekin har holda faoliyatning bu turi hech qanaqa muskullarga zo'r berish bilan aloqador bo'lmasada, uni to'la asos bilan sportga qo'shadilar. Buning uchun shaxmat o'yinining pirovard maqsadi raqib ustidan g'alaba qozonish ekanligi asosliq xizmatini o'taydi. Raqibni yengil, partiyani yutib chikish. Har bir shaxmatchi o'z oldiga qo'yadigan asosiy vazifa anashu. Bu esa sportga xos vazifadir. Aytilganlardan, shaxmatchi albatta sportchi bo'lmog'i va tinmay o'zida sportcha xarakterni shakllantirmog'i kerak, degan muhim xulosa kelib chiqadi. Hozirgi vaqtda jahon chempioni A.Karpovning bir necha bor o'zini avvalo sportchi deb hisoblashini ta'kidlagani, shu nuqtai nazarga amal qilayotgani juda soz. Agar shaxmatchi sport jihatidan yetarli darajada yaxshi tayyorlangan bo'lmasa, xatto, yorqin hamda tug'ma talantga ega bo'lgan taqdirda ham yuksak natijalarga erisha olmaydi, bu esa uning sport va ijodiy o'sishi qiyinlashishini bildiradi.

Tarixda ijodiy imkoniyatlari sport muvaffaqiyatlaridan ancha baland bo'lgan o'ta iste'dodli masterlar ma'lum. Ana shunday shaxmatchilar katoriga sovet masterlaridan A.Rauzer, V.Ragozin, P.Romanovskiy, A.Sokolskiy, V.Simaginlarni, chet elliklardan S.Tartakover, R.Retzi, K.Torre va boshqalar kiritilishi mumkin.

Ijodiy va sport muvaffaqiyatlari o'rtasida uyg'un moslikning yo'qligi bu mashxur masterlarga shaxmat musobakalari tarixida talantlariga yarasha o'rinni

olishga imkon bermadi.

Aytilganlardan, shaxmatchining ijodiy imkoniyatlari, uning talanti albatta sport fazilatlari bilan uyg'unlashuvi darkor, degan xulosa kelib chiqadi. Binobarin, sof shaxmat tayyorgarligi ishning yarmi xolos. Ikkinchi va juda muxim ikkinchi tomoni sport tayyorgarligidir. Bu ikkala tomon oqibat natijada shaxmatchining real kuchi – sport shaklsi (shayligi)ni belgilaydi.

Sport tayyorgarligiga ko'p elementlar kiradi. Nafaqat sog'-nosog'lik, balki uzoq davom etuvchi emotsional hamda intellektual nagruzkalarga ham bardosh berish qobiliyatini belgilovchi jismoniy tayyorgarlik o'sha elementlarga kiritilishi lozim. Yaxshi jismoniy tayyorgarlik ayrim muhim, chunonchi, charchoqning kuchayishiga uzoq vaqt qarshilik qilish qobiliyati - chidamlilikka o'hshagan sport fazilatlarining tarkib topishiga yordam beradi. Jismoniy tayyorgarlik o'yin paytida usiz yuksak natijalariga erishib bo'lmaydigan salomatlikni yaxshi saqlashga ko'maklashadi. Grossmeyster R.Shpilman butun haq gapni yozgan edi: «Agar organizm benuqson ishlamayotgan bo'lsa, agar asablar eng yuqori rekordni uddalash uchun unchalik mustahkam bo'lmasa, barcha bilimu qobiliyatlarning foydasi yuq qanday bo'lmasin tumov, bosh yoki tish og'rig'i arzimagan narsa sanaladi. Biroq turnir paytida ular jiddiy va hatto fojiali oqibatlarga sabab bo'lishi mumkin».

Psixologik tayyorgarlik shaxmatchi sport shaklsini belgilovchi juda muhim elementdir. Psixologik tayyorgarlik ikkita asosiy vazifani hal qilishni o'zida mujassamlashtirishi kerak.

Birinchi – emotsional turg'unlik, uzoq vaqt diqqatni bir joyga to'plash qobiliyati, uzoq muddatli, operativ xotirani, yuksak tashqi va ichki to'sqinliklarga bardosh berish singari o'z psixologik fazilatlarini takomillashtirishdan iboratdir.

Ikkinchi – paqib psixologiyasi, uning shaxsiga xos kuchli va zaif tomonlarni va albatta, o'yinning alohida xususiyatlarini o'rganishdir. Shaxmatchi birinchi vazifani uddalash uchun albatta o'ziga baayni chetdan qaray bilishi, bunda imkoni boricha ob'ektivlikni saqlashi lozim. Bunday vazifani uddalash juda qiyin. Uni muvaffaqiyatli hal qilish uchun nafaqat shaxmag material ustida uzoq ishlash –

qo'pol xatolarni aniqlovchi sabablarni tinmay qidirib o'z partiyalarini tahlil qilish kerak, balki qisqa kundaliklar - unda o'z salomatligi, kayfiyati, o'yingacha va o'yin paytidagi shaxsiy kechinmalari haqidagi va boshqa ma'lumotlar aks eta oladigan yozuvlar olib borish ham maqsadga muvofiq bo'lsa kerak. Bu sport shaklsini yaxshilashda psixologik kamchiliklarni bartaraf etish uchun yaxshigina yordam berishi mumkin.

Tashqi va ichki to'sqinliklarga chidamlilikni oshirish ustida ishlashda ham shu jihatdan jiddiy e'tibor berilishi kerak. O'yin paytida shaxmatchiga navbatdagi yurishni o'ylashga diqqatni to'plash uchun xalaqit beruvchi barcha real ta'sir ko'rsatuvchi va ba'zi chunonchi, xonadagi shovqin singari uni muvozanatdan chiqaruvchi omillarni tashqi to'sqinliklarga kiritish kerak.

O'yin paytida raqibga «to'sqinliklar» barpo qilish maqsadini ko'zlovchi shaxmatchi xulqini turli shakllari, chunonchi o'yin bo'layotgan xonadan tez-tez g'oyib bo'lish, yuzaga kelgan pozitsiyani ular bilan muhokama qilinayotgandek taassurot tug'diruvchi musobaqaning boshqa ishtirokchilari bilan muloqotda bo'lish yoki, nihoyat shaxmat stoli yonidagi g'alati qiliqlar (ko'z o'rishtirishga urinish, raqib yuziga kattiq tikilib qarash va hokazo) ham shu hildagi to'sqinliklar katoriga kiradi.

Ichki to'sqinliklarga yo shaxmatchi o'ynayotgan partiyaga aloqasiz va aniq tarzda o'zi sezmayotgan, yoki oldingi uchrashuvlarda muvaffaqiyatsiz o'ynagani, yoki o'ynalayotgan partiyada oldinroq yo'l qo'yilgan xato bilai bog'liq bo'lgan kechinmalar kiradi. Binobarin, ichki to'sqinliklarga chidamlilik tashqi to'sqinliklarnikidan aslo kam bo'lmasligi kerak.

Gap har bir shaxmatchida kundalik hayoti, oilasi, ishidagi ma'lum munosabatlar va albatta, tugagan yoki ilgari kechiktirilgan partiyalar sababli yuzaga kelgan kechinmalar bilan bog'liq ko'pdan-ko'p tashvishlar borligi haqida ketyapti. Bu hodisalar bilan bog'liq inshakltsiyaga, chamasi, miyada uzluksiz ishlov beriladi, lekin bu jarayonlar baayni shaxmatchi ularni o'ylamayotgandek «ong pardasi ortida» qoladi. Ayni chog'da ba'zi to'sqinlikka chidamliligi past shaxmatchilarda onda-sonda bu inshakltsiya o'yin paytida sof shaxmat inshakltsiyasiga ishlov

beruvchi asab mexanizmlariga bostirib kirib boradi. Natijada navbatdagi yurishni o'ylayotgan shaxmatchining gormal tafakkuri - fikrlashi buzilib qoladi. Bu narsa xato yechimlarga sabab bo'lishi mumkin. Shaxmatchining ilgari o'ynalgan yoki kechiktirilgan partiyani tahlil qilishga nogoh o'tib ketishi ham xatoga yo'l ochib beradi.

Charchash oqibatida kelib chiquvchi xatolarning oldini olish ham muhim masaladir. Bunda charchoq turli shaxmatchilarda bir xil namoyon bo'lmasligini aytib o'tish lozim. Ba'zilarida charchoqning kuchayishi uchun xarakterli belgilar paydo bo'ladi; eng ko'p uchraydigani fikrni to'plash qobiliyatining yo'qolishi bo'lib, shaxmatchida variantlarni hisoblashda katta qiynichiliklar yuzaga keladi va bitta variantning o'zini bir necha bor qaytadan hisoblash zarurati tug'iladi; bir vaqtning o'zida ba'zilar yurishni tanlashda ikkilanib qoladilar. Boshqalarda loqaydlikning paydo bo'lishi, o'yinga hafsalasizlik bilan qarash, yurishni tanlashda zarur bo'lgan iroda kuchining pasayishi charchoq alomatlaridir. SHunisi e'tiborga loyiqlik, ko'p shaxmatchilar jang paytida charchoq kuchayayotganini sezmaydilar, ular o'zlarini odatdagidek his qiladilar va faqat o'yinlari qat'iyatsiz bo'lib qoladi, qo'pol xatolar paydo bo'ladi. O'yindan so'ng ular xatolarining paydo bo'lishini raqib yoki zalda o'tirgan boshqa birovlar «sehrlab» qo'yganligi bilan izozhlash hollari ham yuz berib turadi...

Shuni yaxshi bilib olish kerakki, ayrim shaxmatchilarning o'yin normal davom etishiga xalaqit berish maqsadida raqibga sehrli ta'sir o'tkazishi haqidagi gap-so'zlar hech qanday asosga ega emas. SHaxmatchi, raqibi nimaning ko'magida unga psixologik tazyiq o'tkazishga intiluvchi vositalarni ob'ektiv baholay olishi va ayni vaqtda o'zining o'yin paytidagi ruhiy holatida yuz bergan o'zgarishlarni baholay bilishi kerak.

Shuni aytish kerakki, o'z-o'zini jiddiy taxlil qilishga qobiliyatli shaxmatchilar bunday xatolarning oldini olish uchun turlicha vositalarni topadilar. Chunonchi, grossmeyster Yu.Averbax raqibining ketma-ket bir necha yurishlari uning uchun kutilmagan bo'lib chiqqanligiga ishongach, charchaganligini tushunib, hatto yaxshiroq pozitsiyalarda ham durang taklif qilgan ekan.

Ayni chog'da ma'lumki, o'yin paytida raqiblar o'rtasida muayyan o'zaro psixologik ta'sir ko'rsatish paydo bo'ladi. Bu narsa yurishni tanlashda ma'lum darajada ahamiyat kasb etishi mumkin. Masalan, ko'p hollarda shaxmatchi raqibining qat'iyatsizligi va hayajonini juda yaxshi his qiladi. Bu o'yin taqdirini sanoqli minutlar, ba'zan esa sekundlar ham hal qiladigan va ikkala raqib ham taxtada yuz berayotgan voqealardan bo'lak hech narsa ularni qiziqitirmayotgandek o'ynaydigan, kurash eng qizib turgan pallada ayniqsa keskin namoyon bo'ladi, lekin o'ynovchilar, o'rtasidagi o'zaro psixologik ta'sir ko'rsatish yaqqol ko'rinib turadi.

Misol tariqasida «blits» o'yin paytida yuz beruvchi ko'p uchraydigan situatsiyani keltiramiz. Hariflardan biri sipohni zarbada qoldirib ketdi, raqib buni sezmay, xuddi hech narsa bo'lmagandek o'yinni boyagidek davom ettiraveradi. Shaxmat stolini qurshab olgan muxlislar hissiyotlarini bosib turolmay, shovqin soladilar, kuladilar, biroq o'ynovchilarning ikkovi ham tomoshabinlardan ajratib qo'yilgandek bunga parvo qilmaydilar. Lekin shunda sipohni tashlab ketgan shaxmatchi xatosini sezib qolib, bundan atrofdagilar sezmaydigan bir tarzda, aytaylik, nafasini yutib yoki taxtaning o'sha sipoh turgan qismiga ko'z tashlab ta'sirlanganday bo'lsa bormi, ko'p hollarda raqib uning psixologik holati o'zgarganligini sezib, shu zaxotiy oq "anqovlik"ni ko'radi.

Yuqorida sanab o'tilgan psixologik qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun shaxmat pedagoglari qanday amaliy tavsiyalarni berishlari mumkin?

Endi o'z-o'zini puxta tahlil qilib, shu asosda muhim xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega mashhur shaxmatchilar tajribasiga tayangan holda foydalanib kelgan narsa-tashqi to'sqinliklarga chidamlilikni oshirishning ba'zi usullariga to'xtalib o'tamiz.

Ma'lumki, shaxmatchilardagi shovqindan o'ta ta'sirchanlik, ayniqsa ular unchalik yaxshi sport shaklsida bo'lmagan davrlarda yoki uzoq davom etuvchi emotsional jihatdan qattiq kurash jarayonida ular da charchash alomatlar i paydo bo'lgan hollarda sezilib qoladi. Bu belgi-alomatlar o'yinning 4-5-soatlarida ayniqsa bilinadi.

Jahon eks-chempioni M.Botvinnik shovqinli to'sqinliklarga o'ta ta'sirchan edi.

Bu psixologik kamchilikni bartaraf etish uchun u oddiygina, lekin, chamasi, ta'sirchan metodni qulladi. Musobaqalarga tayyorlanish paytida Botvinnik variantlarni tahlil qilayotgan yoki mashq partiya o'ynayotganda radiopriyomnikni qo'yib, sun'iy ravishda shovqinga beparvo bo'lish, uni sezmaslik qobiliyatini tarkib toptirgan edi.

Raqib vujudga keltiradigan to'sqinliklarga beparvo bo'lish qobiliyatini tarkib toptirish murakkabroq masala. Bu vazifani muvaffaqiyatli uddalash uchun raqiblar o'rtasidagi o'yin jarayonida paydo bo'luvchi o'zaro psixologik ta'sir haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lmoq lozim.

Shaxmatchilarning o'zaro psixologik ta'sir ko'rsatishiga xozircha katta e'tibor berilgani yo'q vaxolanki, shaxmat kodeksida o'yin paytida raqiblarning o'zini tutish qoidalari ko'rsatib o'tilgan. Albatta, bu qoidalar shaxmatchilar xulq-atvorining barcha xususiyatlarini to'la hajmda qamrab ololmaydi. Kodeksda, chunonchi, shaxmatchi o'yin paytida raqibi bilan gaplashmasligi va biror kimsa bilan vujudga kelgan pozitsiyani muhokama qilmasligi kerak, deyilgan. Biroq kodeksda, shaxmatchi turnir zaliga raqibini o'yindan chalg'ituvchi har hil begona narsalar olib kelishga haqqi yo'q, deyilmagan; yana yurishni o'ylayotgan raqib nigohini kuzatish, ko'z urishtirish, kulish va hokazolar qoidalar bilan man etiladi, deb ham aytilmagan. Shunga o'xshash beodob qiliqlar dam-badam uchrab turadi va kurashning normal davom etishiga xalaqit beradi. Raqiblardan birining «tashabbusi» bilan taxta uzra boshlangan muzokaralar qo'pol xatoga sabab bo'lgan hollar ham yuz bergan.

Nazorat savollari:

1. Shaxmat strategiyasi deb nimaga aytiladi.
2. Shaxmat strategiyasining qanday elementlari mavjud.
3. Shaxmat strategiyasining asosiy tamoyillarini aytibbering!
4. Shaxmat taktikasi deb nimaga aytiladi
5. Taktikaning komponentlarini qanday?
6. Kombinatsiyaga ta'rif bering!
7. Shaxmat taktikasining qanday elementlari mavjud?
8. Pozitsiya qanday tahlil etiladi?

9. Pozitsiya qanday baholanadi?
10. O'yinda reja qanday tuziladi?
11. Shaxmatchi qanday psixologik tayyorgarlikka ega bo'lishi zarur?
12. Shaxmatchi qanday psixologik tayyorgarlikka ega bo'lishi zarur?

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Макс Эйве. Стратегия и тактика. Курс шахматных лекций. М.: Русский шахматный дом; Ростов н/Д: издво «Феникс»), 2002. 320 с.
2. Славин И.Л. Стратегия защиты. I, II разряды, КМС / И.Л.Славин. – Архенгельсж: Правда севера, 2011. – 256 с. : ил.
3. Косиков А.И. Элементы шахматной стратегии / А.И.Косиков. – К.: Национальный учебник, 2009. 224 с.

VI-BOB. SHAXMAT ETIKASI

Shaxmat o'yini bekorchilikdagi ermak emas. Bu o'yin aqlning bir qancha eng muhim fazilatlarini talab etadi va bu fazilatlar shunday mustahkamlanadiki, ular kundalik turmushda eng yaxshi odat tusiga kirib qoladi. Hayot o'ziga xos shaxmat o'yinidir. Bunda biz yutish va raqiblar bilan kurashishga tez-tez zarurat sezib turamiz; undagi xush va noxush hodisalar shu qadar turli-tuman va cheksizki, bular idroklilik ko'rsatish yoki ko'rsatmaslikning biror darajadagi natijasidir.

Shunday qilib, shaxmat o'yini orqali siz:

a) uzoqni o'ylashga, ya'ni kelajakka ko'z tashlab, oqibatni chamalashga o'rganasiz. Shaxmatchi doimo: «Mana bu donamni yursam, ahvolim qanday bo'ladi? O'z ahvolimni yaxshilash va uning hujumlari oldini olish uchun yana qanaqa yurishlar qilishim mumkin? deb o'ylaydi.

b) ehtiyotkorlikka, yuz bergan holatni tushunishga, donalarning alohida yoki birgalashib harakat qilishidan vujudga keladigan xavf-hatarlardan qutulishga va o'z navbatida, o'zingiz shunday taxlikalar sola bilishga o'rganasiz.

v) yurishlar qilganda uncha shoshmaslikka o'rganasiz...

g) nihoyat, shaxmat o'yini orqali biz ishimizning hozirgi paytdagi holati ko'ngildagidek o'zgarishiga ishonish, yangi imkoniyatlar qidirishni davom ettirish, ruhan tushkunlikka uchramaslik odatlarini kasb etamiz...

Shaxmatda kichik bir muvaffaqiyat o'zbilarmonlik tug'dirishi, bundan kelib chiqadigan e'tiborsizlik esa talafotlarga sabab bo'lishi muqarrarligiga har bir kishining imoni komil. Bu bizni raqib muvaffaqiyat qozonganda unchalik qayg'urmaslikka va muvaffaqiyatga erishish uchun ketma-ket zarbalar berishga va oxir-oqibat o'yinni yutishga ishonishga o'rgatadi.

Shaxmat o'yinidan olinadigan lazzatni oshiray degan kishi har qanday qo'pol qiliq va beibo so'zlarga barham berishi lozim. Shundagina ikkala tomon o'z vaqtini xush chaq-chaq o'tkaza oladi. Shuning uchun, birinchidan, agar o'yinni qat'iy

qoidalar asosida davom ettirishga kelishilgan bo'lsa (hozirgi zamon rasmiy musobaqalari shuni talab etadi — M.M.), ikkala tomon ham bunga qat'iy rioya qilishi lozim.

Ikkinchidan, agar o'yinni qat'iy qoidalarsiz davom ettirishga kelishilgan bo'lsa va o'ynovchilardan biri ikkinchisining ra'yiga yursa, u ham shunga ko'nishi kerak.

Uchinchidan, qiyin ahvoldan qutulish yoki ustunlikka erishish maqsadida hech qachon noto'g'ri yurish qilmaslik lozim.

To'rtinchidan, agar raqibingiz uzoq o'ylab qolsa, uni shoshiltirmang yoki toqatsizlanmang. Chunki bu sizning o'yin san'atingizni emas, balki mug'ombir ekanligingizni va qo'polligingizni tasdiqlaydi, xolos.

Beshinchidan, o'zingizni yomon yurishlar qilayotgandek ko'rsatib va endi yutqazaman deb, raqibingizni ishontirish va uning diqqat-e'tiborini chalg'itish yo'li bilan uni aldashga o'rganmang; bularning hammasi o'yin san'ati emas, balki firibgarlik va aldovdir.

Oltinchidan, agar g'alaba qilgan bo'lsangiz, har qanday balandparvoz yoki yoqimsiz iboralarni ishlatmang yoxud yutug'ingizdan ortiqcha kekkayib ketmang; siz raqibingizni yupatishingiz va shunday muomala qilishingiz kerakki, u xafa bo'lmasin...

Ettinchidan, agar siz boshqalarning o'yinini tomosha qilayotgan bo'lsangiz, sira indamang. Chunki maslahat bersangiz, ikkala tomonni ham hafa qilasiz. Maslahatingiz to'g'ri chiqsa, yutqazgan tomon, aks holda esa, siz o'rgatgan tomon sizdan noliydi. O'yin paytida aytiladigan har qanday gaplar o'yinchilarning hayolini buzadi va shuning uchun ham yoqimsiz bo'ladi...

Raqibingizning yaxshi o'ynay olmasligi yoki parishonligi sababli erishish mumkin bo'lgan ustunlikni qo'lga kiritish uchun hadeb tirishavermang. Buning o'rniga muloyimgina qilib unga: «mana bu yurish bilan sipohni himoyasiz qoldirib ketyapsiz» yoki «bu bilan shohingizni xavf ostida qoldiryapsiz» deng-qo'ying. Bunday saxiy izzat-ikrom natijasida ba'zan yutqazishingiz ham mumkin, albatta,

biroq bu bilan siz yutqazishdan ko'ra afzalroq bo'lgan narsani — raqib hurmatini va xolis tomoshabinlar xayrixohligini qozonasiz.

VI.1. Shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati

O'yin har doim tarbiyaning asosi bo'lib kelgan. Bu jarayonda shaxmat qanday rol o'ynashi mumkin? Shaxmat ko'pincha “o'yin” deb nomlanadi. Ha, bu o'yin. Ammo u sport, fan, hatto san'atning ko'plab elementlarini o'z ichiga oladi. Shaxmatning o'tmishi va bugungi kunini, ularning ko'p qirrali ijtimoiy ta'sirini hisobga olgan holda, mubolag'asiz aytish mumkinki: shaxmat insoniyat madaniyatining ajoyib va zarur qismidir. Buni jamiyatda shaxmatning ijtimoiy ta'siri kuchayib borayotganini o'zi ko'rsatib turibdi.

Shaxmat shaxsga, jamoaga, jamiyatga ta'sir qiladi. Shaxmat yoshlarga, ularning fe'l-atvori va aqliy qobiliyatlarini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu o'rinda shaxmatning ulkan pedagogik ahamiyatini ham aytib o'tish zarur.

Maktabda shaxmat majburiy fan sifatida kerakmi? O'quv jarayonida u qanday vazifalarni hal qilishi mumkin?

Ko'plab olimlarning ta'kidlashicha shaxmat – umumiy va intellektual qobiliyatlarni rivojlantiruvchi ta'limning bir turi hisoblanib, psixologik jarayonlarni rivojlantiruvchi, insonni aqliy, ijodiy va tarbiyaviy komolotga erishishiga yo'naltirilgan pedagogik jarayondir. SHaxmat o'quvchilarni yanada ma'nan sog'lom qilib tarbiyalashda qo'shimcha vosita bo'lib xizmat qiladi. Buning sababi, o'yin jarayoni oddiy manipulyativ mexanik yodlash emas, balki har safar jiddiy tahliliy faoliyatni rivojlantiradi. SHaxmat bilan shug'ullanadigan bolalarni, har qanday maktab fanlarini o'rganishi osonroq kechadi.

Boshqa tomondan, barchani, ayniqsa inklyuziv ta'lim yo'nalishlari o'sib borayotgan hozirgi davrda, bolalarga shaxmat o'ynashni taklif etish biroz qiyinchilik tug'diradi. Chunki ba'zi bolalar uchun shaxmat zerikarli faoliyat bo'lishi mumkin.

Umumta'lim maktablarini isloh qilishdan maqsad yoshlarni hayotga va mehnatga tayyorlashni, chinakam ijodkor shaxsni tarbiyalashni tubdan yaxshilashni ta'minlashga qaratilgan. Bu esa, tarbiyalash va o'qitish zaxiralaridan foydalanish

muammolari, ularning ta'siri, ta'lim usullari va o'qitishning tashkiliy shakllari mazmunini har bir o'quvchining individual qobiliyatiga, uning maxsus va umumiy qobiliyatlariga yanada izchil yo'naltirishni anglatadi.

O'qishga ongli munosabatda bo'lishni, faol kognitiv faoliyatni va aqliy mehnat madaniyatini tarbiyalamasdan, ko'p qirrali, uyg'un rivojlanishni tasavvur qilib bo'lmaydi. Ushbu vazifalar murakkab bo'lib, maktablardagi o'qituvchilardan qat'iyat bilan ishlashni talab qiladi. Shu sababli, ko'p qirrali shaxsni shakllantirish zarurligi haqida gap ketganda, yetakchi pedagogik vazifalardan biri unutilmasligi kerak: o'quv jarayonini izchil takomillashtirmasdan, kognitiv faoliyatni faollashtirmasdan, shaxs to'liq rivojlanishga erisha olmaydi.

Maxsus tadqiqotlar, keng tarqalgan amaliyot shuni ko'rsatadiki, shaxmat o'yini bu borada katta imkoniyatlarga ega va uning o'ziga xos ta'siri shundaki, u turli xil aqliy va intellektual rivojlanish darajasidagi bolaga murojaat qila oladi. Bu qobiliyatni quyidagicha tavsiflash mumkin:

Shaxmat tasavvurni, tahlilni, fikrlash va e'tiborning maxsus shakllarini, boshqarish qobiliyatini, muhimligini ta'kidlab, yechim variantini tanlashga (natijada ishonch hosil qilish imkoniyatini beradi), ijodiy aloqa va izolyatsiyani rivojlantiradi, shuningdek ijodkorlik mustaqilligi va uning faol harakterini, vaqt tuyg'usini shakllantiradi. Bundan tashqari harakatlari uchun javobgarlik, qat'iyatlilik, sabr-toqat, tashqi va ichki nutqga intensiv ta'sir qiladi, matematik va boshqa maxsus qobiliyatlarga ega, ma'lumotli estetik didga ega bo'lish va boshqalar. Ya'ni, shaxmat noyob pedagogik imkoniyatlarga ega.

Olimlar, o'qituvchilar, murabbiylar, shaxmatchilar (A.Alexin, V.Gershunskiy, V.Zaxarov, G.Kasparov, N.Krogus, V.Kuprashvili, M.Muxitdinov, G.Nastasiyev, I.Sabelnikov, V.Suxomlinsky, I.Tsiyov va boshqalar) shaxmat o'ynashni ta'lim va tarbiyaning, shaxsiy rivojlanishning samarali vositasi deb hisoblashadi. Bizning tajribamiz shuni ko'rsatadiki, ushbu o'yin tarbiya va ta'limni individuallashtirishga hissa qo'shadi - bu har qanday bolaga, u qanday intellektual xazina bo'lishidan qat'i nazar, tabiat tomonidan yaratilgan qobiliyatlarini to'liq ochib berishga, atrofdagi dunyo haqida ko'proq ma'lumot olishga yordam beradi.

Ilm-fanda maktab shaxmatining nazariy va amaliy muammolari hali ham to'liq o'rganilmagan. Ushbu yo'nalishda birinchi qadamlar: A.Avramenkov, V.Zaxarov, V.Kuprashvili, M.Muxitdinov, B.Stetsenkolar tomonidan qo'yilgan bo'lib, ular o'zlarining ilmiy ishlarida shaxmat darslarida kombinatorik tafakkurni shakllantirish, aqliy faoliyatning rivojlanishiga ta'siri, ma'naviy va axloqiy qobiliyatlarni tarbiyalash masalalarini ko'rib chiqdilar.

Didaktika muammosi atrofidagi keskinlik olib tashlanmadi. Ko'plab olimlar shaxmat darslari maktab o'quv dasturiga kiritilishi kerak, chunki bu mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, samaradorlikni oshirish va bilim faolligini shakllantirishning ajoyib vositasidir deb ta'kidlashadi. Boshqalar ularda harakterli ta'limning samarali maktabini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishni ko'rishadi. Yana boshqalar esa shaxmatning shaxsiyatiga ta'sir qilish bo'yicha universal ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydilar: bu yosh avlodning har tomonlama rivojlanishi uchun juda yaxshi vositadir.

2018-yil 9-avgustda O'zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida Prezident qarori imzolandi. Unda respublikamizdagi 150 ta umumta'lim maktabining 2-sinfida sinov tariqasida shaxmat darslari o'tilishi belgilab berildi.

Bu esa oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislar tayyorlash jarayonida shaxmat ta'limi va nazariyasini talabalarga chuqurroq o'rgatish va ko'nikma va malakalarni xosil qilish vazifasini qo'ydi. Shu nuqtai nazardan shaxmat o'yinini keng jamoatchilik orasida rivojlantirish va uning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyatini o'rganish bu sohadagi ilmiy izlanishlarni yanada kuchaytirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

VI.2. Shaxmat – daholar o'yini

Shaxmat qadim tarixga ega sport turlaridan biri. Uni oddiy sport, deb atasak, mubolag'a qilgan bo'lamiz. Shaxmat – san'at, ilm hamdir. Hech e'tibor berganmisiz, ma'lumu mashhur kishilar, olimu donishmandlar, hukmdorlar, shoiru yozuvchilarning ko'pchiligi shaxmatni yaxshi ko'rgan. Qadimda hukmdorlar ko'plab jangu jadallar oldidan shaxmat o'ynab, jang borishini shu shaxmatdagi

yurishiga qarab amalga oshirgan degan rivoyatlar ham uchraydi. SHaxmat buyuk bobokalonlarimiz Amir Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburning sevgan mashg'uloti bo'lgani ham tarixdan ma'lum. Dunyoga mashhur yozuvchiyu shoirlar aynan shaxmat o'ynayotib buyuk asarlarini yaratishga kuch va ilhom topgan. Lev Tolstoy "Men hayotimni shaxmat, kitoblar va ovsiz tasavvur qilolmayman" degan bo'lsa, Pablo Neruda "Kimlar uchun shaxmat – ovoz, boshqalarga – surat, men uchun esa shaxmat – tafakkur va iroda kurashining poeziyasidir", deya ta'rif bergan. O'zbekiston Qahramoni, xalq shoiri Erkin Vohidov esa "Shaxmat abadiydir, she'r ham abadiy..." deb yozgan bir she'rida.

Yosh tanlamaydigan, bir vaqtning o'zida ham zavqli, ham mashaqqatli bo'lgan bu o'yinni oddiy inson o'ynay olmaydi – yo aqli, yo sabri, yo iqtidori yetmaydi. Shaxmat soatlab, kunlab o'ynaladi, uni puxta egallash uchun yillab mashq qilinadi, minglab, o'n minglab kombinatsiyalar yod olinadi va o'yinda mot bo'lay, deb turgan joydan raqibni yutish yo uni durangga rozi qilishning lahzalik gashti butun umrga tatiydi. Shaxmatni o'rganish, yuzlab himoya va hujum taktikalarini yod olish, har bir donaning vazifasi va imkoniyatlari, ularni yurish yo'llarini o'z tafakkuridan qayta-qayta o'tkazish, eng to'g'ri va samaralisini topishga har kimning ham sabru toqati, intellektual va jismoniy imkoniyati yetmaydi. Shaxmat tafakkurni charxlaydi, chuqur o'ylashga, har qanday vaziyatda aql va sabr bilan ish tutishga o'rgatadi.

Professional shaxmatchilarni kuzatsangiz, go'yoki ular kamgap, odamovi. Aslida esa ularning xayolini o'yin tahlili band etgan bo'ladi: qaysidir partiyadagi qaysidir yurishni noto'g'ri yurgani va aksincha, ikkitagina figura bilan juda chiroyli kombinatsiyani amalga oshirib, raqibini mot qilganini o'ylab o'tiradi. Ular o'z dunyosi, shaxmat olami bilan yashaydi. Ular uchun shaxmat – bu hayot. O'zgacha bo'lishi mumkin emas.

SHAXMAT TERMINLARI

Shaxmatga doir yozilgan deyarli barcha qo‘llanmalarda maxsus terminlar ishlatiladi.

Ta’biya - shantranj (o‘rta asrlarda) o‘yinida bo‘ladigan asosiy janglarni tezlashtirish maqsadida, keyinchalik bir necha vaziyatlar – ta’biyalar o‘ylab chiqarildi va o‘yin shu vaziyatlardan boshlanadigan bo‘ldi.

Mansuba – O‘rta Osiyo va arabcha qo‘l yozmalari debyutlar va o‘yin oxirlarining analizlariga bag‘ishlangan bo‘lib, asosan, masalalar to‘plami yoki, aniqroq qilib aytganda, «mansuba»lardan iborat edi.

Oliya – grossmeyster (o‘rta asrlar)

Olti oliya - Adliy, ar Roziy (850 yilda Adliyni matchda yenggan), Saraxsiy, Mavardiy, Suliy, Layloj – IX-X asrlarda yashab ijod qilgan olti «oliya»dir. Bulardan faqat bittasi – Adliy arab shaxmatchisi edi.

Engil sipohlar – ot va fillar

Og‘ir sipohlar – farzin va ruhlar,

Uzoq masofaga yuruvchi – farzin, ruh va fillar,

Sifat ustunligi – fil yoki otni berib ruhni yutish,

Engil sipoh va piyoda uchun sifat almashishi – bir fil va bir piyoda yoki bir ot va bir piyoda evaziga ruhni yutish.

Ruhli endshpil – a va h vertikallardagi piyodalar

Fillar oldi piyodalari – s va f vertikallaridagi piyodalar

Otlar oldi piyodalari – b va g vertikallardagi piyodalar

Markaziy piyodalar – e va d vertikallardagi piyodalar

Seytnot – o‘ylash uchun vaqtning yetishmasligi (tangligi). SHaxmat soatlari bilan o‘ynalgan paytda ma’lum miqdordagi yurishlarni qilish uchun ma’lum vaqt belgilanadi. SHundagina seytnot bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘ynovchilardan biri o‘yinning birinchi 35 yurishini qilish uchun 1 soat-u 55 daqiqa sarflagan bo‘lsin. Agar musobaqa shartiga ko‘ra, 40 yurishga 2 soat berilgan bo‘lsa, u qolgan 5 daqiqa davomida 5 yurish qilishi kerak. O‘ylash uchun juda oz vaqt qolgan paytlarda raqib seytnotga tushdi, deyishadi.

Gambit – o‘z sipohlarini tezroq o‘yinga chiqarish va hujum qilish maqsadida dastlabki yurishlardayoq piyoda yoki sipoh qurbon qilinadigan o‘yin boshi. Masalan: shoh gambiti, farzin gambiti.

Kontrgambit – oqlarning gambitiga qoralarning gambit bilan javob berishi. Masalan: Falkbeer kontrogambiti (shoh gambitiga javob gambit).

Masala – ma‘lum miqdordagi yurishlar (2-3 va h.k) ichida oqlar mot qiladigan sun‘iy pozitsiya.

Etyud – tomonlardan biri (odatda, oqlar) birdan-bir yurishlar yordamida o‘yinni yutuqqa yoki durangga olib borishi mumkin bo‘lgan sun‘iy pozitsiya.

Sugsvang – o‘ynovchi o‘zi uchun noqulayliklar tug‘diruvchi yurish qilishga majbur bo‘lgan vaziyat.

Debyut – o‘yinning boshi

Mittelshpil – o‘yinning o‘rtasi

Endshpil – o‘yinning ohiri

Temp (sur‘at) – shahmatdagi vaqt birligi. Agar o‘ynovchi keraksiz yurish qilsa, u sur‘atni yo‘qotdi, deyishadi. Agar o‘ynovchi raqibini foydasiz yurish qilishga majbur etsa, u sur‘atni yutdi, deyishadi.

Ustunlik – bir tomonning ahvoli ikkinchisidan afzalroq bo‘lishi. Moddiy (donalar miqdori jihatidan) yoki pozitsiyaviy (donalar joylashuvi jihatidan) ustunlik bo‘lishi mumkin.

Turnir – birnecha kishi o‘rtasidagi musobaqa.

Blits-turnir – turnirning bir hili. Bunda o‘ynovchilar juda tez yurishlari kerak (odatda bir partiya 10 daqiqa va undan kamroq vaqtda tugaydi, butun turnir esa 2,5-3 soatda yakunlanadi).

Nazorat uchun testlar

::M.Muhiddinovning maktablarning shaxmatni endi o'rgana boshlagan o'quvchilari va kam malakali shaxmatchilari uchun "Shaxmat" qo'llanmasi qachon nashr etilgan?

=2007 yil

~2006 yil

~2008 yil

~2005 yil

::Ayollar bo'yicha birinchi jahon chempioni kim?

=Vera Menchik

~Elizaveta Bikova

~Lyudmila Rudenko

~Olga Rubsova

::FIDE bo'yicha birinchi jahon chempioni kim?

=Mixail Botvinnik

~Vasiliy Smislov

~Mixail Tal

~Tigran Petrosyan

::Donalarni qurbon qilish bilan bog'liq bo'lgan majburiy manyovr yoki manyovrlar nima deb ataladi?

=Kombinatsiya

~Gambit

~Hujum

~Oppozitsiya

::Fb5:c6++ ushbu holat to'g'ri bayon etilgan variantni ko'rsating!

=Fil c6 honasidagi piyodani urib, shohga ikki yoqlama kisht berayapti

~To'g'ri javob yo'q

~Fil c6 honasidagi piyodani urib olmoqda

~Fil b5 honasidan c6 honasiga o'tyapti

::Frg2-f8+ ushbu holat to'g'ri bayon etilgan variantni ko'rsating!

=Farzin g2 xonadan f8 honaga yurib shohga kisht berayapti

~Farzin g2 xonadan f8 honasidagi piyodani urib, shohga kisht berayapti

~Farzin g2 xonadan f8 honasidagi piyodani uribolayapti

~Farzin g2 xonadan f8 honaga yurayapti

::Odatda debyut birinchi nechta yurishni o'z ichiga oladi?

=10-15

~15-20

~5-10

~4-5

::Fil nechta piyoda kuchiga teng?

=3

~2

~1

~4

::Farzin nechta piyoda kuchiga teng?

=9

~8

~7

~6

::Shoh nechta piyoda kuchiga teng?

=O‘yin boshida 1 ta, o‘rtasi va ohirida 2 ta

~O‘yin boshida 3 ta, o‘rtasi va horida 2 ta

~3

~O‘yin boshida 2 ta, o‘rtasi va ohirida bitta

::Ruh nechta piyoda kuchiga teng?

=5

~2

~3

~1

::Ot nechta piyoda kuchiga teng?

=3

~2

~1

~4

::Ikki ot bilan shohni mot qilib bo‘ladimi?

=Ha

~Yo‘q

~Kuchli shaxmatchilar qila oladi

~Bazan

::O‘ynash uchun vaqtning yetishmasligi nima deyiladi?

=Seytnot

~Etyud

~Oppozitsiya

~Temp

::Sifat ustunligi deb nimaga aytiladi?

=Fil yoki otni berib ruhni yutish

~Otni yutish

~Ruhni berib, otni yutish

~Filni yutish

::Uzoq masofaga yuruvchi spohlarga nimalar kiradi?

=Farzin, ruh, fil

~Ot, farzin, ruh

~Shoh va farzin

~Shoh, farzin, ruh

::Og‘ir spohlarga nimalar kiradi?

=Farzin va ruh

~Ot va fil

~Shoh va farzin

~Piyodalar

::Engil spohlarga nimalar kiradi?

=Ot va fil

~Fil va ruh

~SHoh va farzin

~Piyodalar

::Ahvol teng bo‘lganda qanday belgi qo‘yiladi?

==

~!!

~-/-

~//

::Bo'sh yurishlardan keyin qanday belgi qo'yiladi?

=?

~!!

~-

~!

::!! belgisi nimani anglatadi?

=Juda yaxshi yurish

~Yomon yurish

~Mot

~Yaxshi yurish

::! belgisi nimani anglatadi?

=Yaxshi yurish

~Yomon yurish

~Mot

~O'yin yakunlanganini

::0-0-0 belgisi nimani anglatadi?

=Katta rokirovkani

~Kichik rokirovkani

~Ruhni boshqa katakka yurganini

~O'yin yakunlanganini

::0-0 belgisi nimani anglatadi?

=Kichik rokirovkani

~O'yin yakunlanganini

~Ruhni boshqa katakka yurganini

~Katta rokirovkani

::Yurishdan keyingi qo'yilgan X belgisi nimani anglatadi?

=Motni

~Kishtni

~Potni

~Ikki yoqlama kishtni

::Yurishdan keyingi qo'yilgan ++ belgisi nimani anglatadi?

=Ikki yoqlama kishtni

~Motni

~Potni

~Kishtni

::Yurishdan keyingi qo'yilgan + belgisi nimani anglatadi?

=Kishtni

~Motni

~Potni

~Ikki yoqlama kishtni

::h7-h8Fr yozuvi nimani bildiradi?

=Piyoda farzinga aylanganini

~Farzin piyodani urib olganini

~Farzin boshqa joyga yurganini

~Piyoda farzinni urib olganini

::h1 honasida turgan ruh h5 honasiga yurgan holati to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping!

=Rh1-h5

~Rh1:h5

~hR1:h5

~h1:hR5

::Shaxmat partiyasida yurish qaysi belgi bilan ifodalanadi?

=-

~:

~+

~++

::a1 honasida turgan ruh shaxmat alifbosida qanday yoziladi?

=Ra1

~aR1

~a1R

~1Ra

::Ikki tomonda ham faqat shohlar qolgan holat nima deyiladi?

=Durang

~Mot

~Pot

~Kishti-qoyim

::Durang holati qachon sodir bo'ladi?

=Barcha javoblar to'g'ri

~Pot holatida

~Kishti-qoyim holatida

~Ikki tomon kelishuviga asosan

::Qachon dona yurilgan hisoblanadi?

=Donadan qo‘l olinganda

~Dona yangi katakka qo‘yilganda

~Shu katakka qo‘ydim deb aytilganda

~Barcha javoblar to‘g‘ri

::O‘yinchi raqib donalaridan birini ogohlantirishsiz ushlasa uni urib olishga majburmi?

=Ha

~Yo‘q

~Bir marta imkon beriladi

~Farqi yo‘q

::Rokirovka qaysi donalar bilan amalga oshiriladi?

=Shoh va ruh

~Farzin va shoh

~Ot va fil

~Ot va ruh

::Yurish navbati raqibda bo‘lsa-yu, lekin yurishga yo‘li bo‘lmasa (barcha yo‘llar zarba ostida bo‘lsa) bunday holat nima deyiladi?

=Pot

~Kishti-qoyim

~Mot

~Yurish navbatini o‘tkazib yuboradi

::Ikki shohni bir xona ajratib turgan holat nima deyiladi?

=Oppozitsiya

~Pozitsiya

~Qarama-qarshi turish

~Mot

::Kishtdan necha hil yo‘l bilan qutilish mumkin?

=3

~4

~5

~2

::Shaxmat o‘yining asosiy maqsadi nima?

=Raqib shohini mot qilish

~Durang natijani qad etish

~Raqib donalarini urib olish

~Raqib donalarini yo‘lini to‘shish

::... boshlang‘ich pozitsiyada vertikal bo‘yicha raqib tomonga qarab bir yoki birdaniga ikki xonaga surilishi mumkin. Nuqtalar o‘rini to‘ldiring!

=Piyoda

~Fil

~Farzin

~Ot

::Hamma sipohlarga nisbatan butunlay boshqacha yurishga ega bo‘lgan spohni ko‘rsating?

=Ot

~Fil

~Farzin

~Piyoda

::Shaxmat taxtasida fil qanday shaklda harakatlanadi?

=Diagonal

~Vertikal, diagonal

~Gorizontal

~Vertikal

::Shaxmat taxtasida ruh qanday shaklda harakatlanadi?

=Vertikal, gorizontal

~Vertikal, diagonal

~Diagonal

~Gorizontal

::Bo'sh shaxmat taxtasida turgan ruh nechta yurish imkoniyatiga ega?

=14

~16

~17

~15

::Bo'sh shaxmat taxtasining markazida turgan farzin nechta yurish imkoniyatiga ega?

=27

~21

~30

~25

::Shaxmat taxtasida shoh qanday shaklda harakatlanadi?

=Vertikal, diagonal, gorizontal

~Vertikal, diagonal

~Diagonal

~Gorizontal

::Donalarni o'yindagi kuchiga nisbatan joylashtiring!

=farzin, ruh, fil, ot, shoh, piyoda

~farzin, ruh, fil, ot, piyoda, shoh

~shoh, farzin, ruh, fil, ot, piyoda

~farzin, shoh, ruh, fil, ot, piyoda

::Shaxmat taxtasidagi shoh qanotini ko'rsating!

=f1-f8-h8-h1

~a1-a8-c1-c8

~d4-d5-e5-e4

~c4-c5-d4-d5

::Shaxmat taxtasidagi farzin qanotini ko'rsating!

=a1-a8-c1-c8

~f1-f8-h8-h1

~d4-d5-e5-e4

~c4-c5-d4-d5

::Shaxmat taxtasidagi markazni ko'rsating!

=d4-d5-e5-e4

~a1-a8-c1-c8

~f1-f8-h8-h1

~c4-c5-d4-d5

::Nuqtalar o'rnini to'ldiring! SHaxmat adabiyotlarida diagrammalar keltirilganda hamisha ...

=oq donalar pastda, qora donalar yuqorida joylashgan bo'ladi

~qora donalar pastda, oq donalar yuqorida joylashgan bo‘ladi

~ahamiyatsiz joylashtiriladi

~hamma adabiyotlarda turlicha joylashtiriladi.

::e4 xonasidan nechta diagonal o‘tkazish mumkin?

=2

~3

~4

~6

::Shaxmat taxtasining bir hil (oq yoki qora) xonalarini tutashtiruvchi liniya nima deyiladi?

=Diagonallar

~Gorizontallar

~Vertikallar

~Qatorlar

::Shaxmat taxtasida raqamlar bilan belgilangan yo‘llar nima deyiladi?

=Gorizontallar

~Vertikallar

~Diagonallar

~Qatorlar

::Shaxmat taxtasida lotin harflari bilan belgilangan yo‘llar nima deyiladi?

=Vertikallar

~Gorizontallar

~Diagonallar

~Qatorlar

::Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring! O‘yin uchun taxta shunday joylashtirilishi kerakki

=O‘ynovchilarning o‘ng tomonidagi burchakda xona oq bo‘lsin

~Farqi yo‘q

~O‘ynovchilarning chap tomonidagi burchakda xona oq bo‘lsin

~s va d javoblar to‘g‘ri

::Shaxmat taxtasining nechta katagi qora ranga bo‘yalgan?

=32

~64

~16

~60

::Shaxmat taxtasida nechta katak mavjud

=64

~32

~16

~60

::... - turnirning bir hili. Bunda o‘ynovchilar juda tez yurishlari kerak (odatda bir partiya 10 daqiqa va undan kamroq vaqtda tugaydi, butun turnir esa 2,5-3 soatda yakunlanadi). Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring!

=Blits-turnir

~Musobaqa

~Vaqt

~Turnir

::Temp nima?

=shahmatdagi vaqt birligi

~Yurishlar tezligi

~O‘ylash uchun vaqt

~Vaqtdan yutish

::O‘yinning ohiri nima deyiladi?

=Endshpil

~Mittelshpil

~Debyut

~Sugsvang

::O‘yinning o‘rtasi nima deyiladi?

=Mittelshpil

~Endshpil

~Debyut

~Sugsvang

::O‘yinning boshi nima deyiladi?

=Debyut

~Mittelshpil

~Endshpil

~Sugsvang

::O‘ynovchi o‘zi uchun noqulayliklar tug‘diruvchi yurish qilishga majbur bo‘lgan vaziyat nima deyiladi?

=Sugsvang

~Etyud

~Masala

~Ta’biya

::Tomonlardan biri (odatda, oqlar) birdan-bir yurishlar yordamida o'yinni yutuqqa yoki durangga olib borishi mumkin bo'lgan sun'iy pozitsiya nima deyiladi?

=Etyud

~Gambit

~Masala

~Ta'biya

::Ma'lum miqdordagi yurishlar (2-3 va h.k) ichida oqlar mot qiladigan sun'iy pozitsiyaga nima deyiladi?

=Masala

~Etyud

~Ta'biya

~Gambit

::Oqlarning gambitiga qoralarning gambit bilan javob berish nima deb nomlanadi?

=Kontrogambit

~Etyud

~Seytnot

~Gambit

::o'z sipohlarini tezroq o'yinga chiqarish va hujum qilish maqsadida dastlabki yurishlardayoq piyoda yoki sipoh qurbon qilinadigan o'yin boshi nima deb ataladi?

=Gambit

~Etyud

~Seytnot

~Kontrogambit

::Seytnot nima?

=o‘ylash uchun vaqtning yetishmasligi (tangligi)

~o‘ylash uchun vaqtning ortib qolishi

~Vaqtdan yutish

~O‘ylash uchun vaqt

::Sifat ustunligi deb nimaga aytiladi?

=Fil yoki otni berib, ruhni yutish

~Farzinga farzinni alishtirish

~Filni berib, otni yutish

~Otni berib, filni yutish

::Uzoq masofaga yuruvchi spohlar

=farzin, ruh va fillar

~farzin va ruhlar

~ot va fillar

~piyodalar

::Og‘ir sipohlar

=farzin va ruhlar

~ot va fillar

~farzin, ruh va fillar

~piyodalar

::Engil sipohlar

=ot va fillar

~farzin va ruhlar

~farzin, ruh va fillar

~piyodalar

::Shaxmatda psixologik tay_yorgarlik nechta asosiy vazifani hal qilishni o'zida mujassamlashtirishi kerak?

=2

~4

~5

~3

::Qanday qobiliyatga ega shaxmatchilar o'yin davomida uzoq vaqt charchamaydilar?

=Analitik

~Intuitiv

~Texnik

~Taktik

::E voh, qanchalik qiyinki bu ish - botqoqdan begemotni olib chiqish. Korney CHukovskiyning ushbu sheri shaxmat o'yinida yurishni amalga oshirishga qanday tarzda yondoshuvga misol bo'la oladi?

=tarzda

~Taktik tarzda

~Intuitiv tarzda

~Texnik tarzda

::Bunda shaxmatchi oldiniga mumkin bo'lgan bir necha davomlarni birin-ketin analitik tarzda ko'rib chiqishga urinib, ko'p vaqt sarflab qo'yadi, so'ngra masalani yechishga bunday yondashish befoydaligini tushunib yurishni qanday tarzda amalga oshiradi?

=Intuitiv tarzda

~Mantiqiy tarzda

~Analitik tarzda

~Texnik tarzda

::Mantiqiy mulohazalar zanjiri asosida to'g'ri yurishni tanlash qobiliyati deb nimaga aytiladi?

=Analitik tafakkur

~Mantiqiy tafakkur

~Intuitiv tafakkur

~Texnik mahorat

::Shaxmatchining ko'p vaqt sarflamay, qisqa muddatda variantlarni mufassal hisoblamay pozitsiyaga baho berishi va o'z taassuroti asosida yaxshi yurishni tanlay olish qobiliyati deb nimaga aytiladi?

=Intuitiv tafakkur

~Texnik mahorat

~Taktik mahorat

~Mantiqiy tafakkur

::Uchinchi-ikkinchi razryad olgan va soat bilan jiddiy partiyalar uynaydigan 13-15 yoshli bolalar va talabalar bilan mashg'ulotlar o'tkazganda shaxmatga ajratilgan vaqtni necha soatgacha belgilash mumkin?

=2,5-3 soatgacha

~3-4 soatgacha

~4-5 soatgacha

~1,5-2 soatgacha

::1895 yilda Angliyaning dengiz bo'yidagi Gastings shahridagi turnirda shaxmatchi o'yin davomida uhlab qolgan?

=Z.Tarrash

~M.I.Chigorin

~E.Lasker

~V.Steynits

::Shaxmat o‘yinida qanday muddatli rejalar tuziladi?

=Qisqa va uzoq muddatli reja

~O‘yinning boshi, o‘rtasi va ohiri uchun reja

~O‘yin davomida faqat bitta reja tuziladi

~Doimiy va amaldagi reja

::Shaxmat o‘yini taktikasining eng muhim elementi nima?

=Kombinatsiya

~Rokirovka

~Raqib toshini urib olish

~Hujum

::Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring! Hujum ob’ekti ...

=Raqibning barcha spohlari

~Farzin

~Shox

~Ruh

::Har qanday taktik amaliyotda nechta komponent bir-biridan farqlanadi?

=3 komponent

~5 komponent

~4 komponent

~6 ta komponent

::... strategik rejaga kiritilgan va uni yakunlash bo‘yicha individual shaxmat operatsiyalarini bajarish usullari to‘plami. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring!

=Shaxmat taktikasi

~Shaxmat elementlari

~Shaxmat strategiyasi

~Shaxmat texnikasi

::Shaxmat strategiyasining asosiy tamoyillaridan birini ko'rsating!

=O'yin rejasini tuzish

~Muntazamlilik

~Aniqlik

~Hammaboplik

::Ma'lum bir vaziyat uchun donalarni maqbul joylashtirish bu Nuqtalar o'rni to'ldiring!

=Shaxmat strategiyasi elementlaridan biri

~Shaxmat texnikasi

~Shaxmat pozitsiyasi

~Shaxmat kombinatsiyasi

::... shaxmat o'yinining tamoyillari va usullari to'plami bo'lib, raqibning pozitsiyasiga tizimli, izchil rivojlanib boruvchi ta'sirni tayyorlash va amalga oshirish. Nuqtalar o'rni to'ldiring!

=Shaxmat strategiyasi

~Shaxmat taktikasi

~Shaxmat elementlari

~Shaxmat texnikasi

::Sinfda shaxmatni o'qitishda nechta namoyish taxtasi bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi?

=2

~4

~5

~3

::Shaxmatni o'qitishda namoyish taxtasining hajmi qanday bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi?

=katagining kattaligi 10x10 sm

~katagining kattaligi 5x10 sm

~katagining kattaligi 5x5 sm

~katagining kattaligi 15x15 sm

::«Ko'rsatmalilik har qanday bilimning mutlaq poydevoridir» - ushbu jumla kimga tegishli?

=I. Pestalotstsi

~Rodichenko

~J.Russo

~V.Stolyarov

::Ilmiy axborot ma'lumotlariga qaraganda, ko'rish vositalari ko'magida insonning xotira hajmi necha foizga o'sishi mumkin?

=55 foizga

~45 foizga

~35 foizga

~25 foizga

::Odam dunyoni (o'rtacha necha foiz) ko'z yordamida biladi?

=o'rtacha 50 foiz

~o'rtacha 90 foiz

~o'rtacha 30 foiz

~o'rtacha 25 foiz

::Shaxmatni o'qitishda xammaboplik tamoyili asosini nima tashkil etadi?

=O'quvchilarning individual, yosh fiziologik va boshqa xususiyatlarini hisobga olish

~O'qitishga ilmiy jihatdan yondashuv

~Ta'lim metodlarini qo'llashda yangicha yondoshuv

~O'quvchilar uchun birhildagi masalalarni taqdim etish

::Shaxmatni o'qitishda tizimlilikning didaktik va metodik asoslarini qo'llash uchun nechta qoidalar mavjud?

=4

~3

~2

~6

::Shaxmatni o'rgatishning nechta didaktik va metodik tamoyillari mavjud?

=5

~4

~3

~6

::Uchta shakl bo'yicha chempionlikka erishgan yagona shaxmatchi kim?

=Vishvanatan Anand

~Emanuil Lasker

~Robert Fisher

~Rustam Qosimjonov

::Mag'lubiyatga uchramasdan vafot etgan yagona jahon chempioni kim?

=Aleksandr Alyoxin

~Emanuil Lasker

~Robert Fisher

~Anatoliy Karpov

::Kim eng uzoq muddat – 27 yil (1894-1921 yillar) jahon shaxmat tojini o‘zida ushlab turdi?

=Emanuil Lasker

~Aleksandr Alyoxin

~Robert Fisher

~Anatoliy Karpov

::O‘zbekiston shaxmat federatsiyasiga qachon asos solingan

=1996 yil, mart oyida

~1995 yil, mart oyida

~1997 yil, mart oyida

~1998 yil, mart oyida

::O‘zbekiston xalqaro grossmeysterlarning aholi jon boshiga ulushi bo‘yicha dunyoda nechanchi o‘rinni egallaydi?

=birinchi o‘rinni

~uchinchi o‘rinni

~ikkinchi o‘rinni

~to‘rtinchi o‘rinni

::Georgiy A‘zamov xotirasiga bag‘ishlangan “Toshkent open” xalqaro turniri nechanchi yildan o‘tkazib kelinmoqda?

=2007 yildan

~2006 yildan

~2008 yildan

~2005 yildan

::G.A‘zamov nechanchi yilda vafot etgan?

=1986 yil

~1976 yil

~1985 yil

~1996 yil

::G.Azamov sport ustasi me'yorini necha yoshida bajargan?

=19 yoshida

~16 yoshida

~17 yoshida

~18 yoshida

::Nechanchi yilda erkaklar terma jamoasi jahon shaxmat olimpiadasida 2-o'rinni egalladi?

=1992 yilda

~1999 yilda

~2000 yilda

~1995 yilda

::O'zbekistondan yetishib chiqqan 1-xalqaro grossmeyster kim?

=Georgiy A'zamov

~Ulug'bek Elbekov

~Sergey Pinchuk

~Mamajon Muhitdinov

::Nechanchi yildan erkaklar o'rtasida O'zbekiston chempionatlari o'tkazila boshlagan?

=1930 yildan

~1925 yildan

~1935 yildan

~1940 yildan

::Shaxmat havaskorlarining “Toshkent jamiyati” nechanchi yilda tuziladi?

=1882 yili

~1870 yili

~1886 yili

~1900 yili

::Ming yillik tarixga ega «Dilorom moti» kombinatsiyasida kimning aql zakovati kuylanadi?

=Ayollar aql- zakovatda nimalarga qodir ekanligi

~Afsonaviy shoxlardan biri Jamshidning

~Hindiston shoxi

~Qadimgi shatranj ustalarining

::IX-X asrlarda yashab ijod qilgan olti oliyalardan qaysi biri arab shaxmatchisi edi?

=Adliy

~Saraxsiy

~Layloj

~ar Roziy

::Adliy, ar Roziy, Saraxsiy, Mavardiy, Suliy, Layloj nechanchi asrlarda yashab ijod qilgan olti «oliya»dir?

=IX-X asrlarda

~I-IX asrlarda

~X-IX asrlarda

~X-XI asrlarda

::Qadimiy o‘rta asr shatranj risolalarining qo‘lyozmalari saqlanib qolmaganligining asosiy sababi nimada deb o‘ylaysiz?

=Keyinchalik to‘laroq shax_mat kitoblari yaratila boshlaganligi

~Shatranjga bo‘lgan e’tiborning pasayishi

~Urushlar natijasida yo‘qolib ketgan

~Aniqq bir fikr aytish qiyin

::«Shunisi ajablanarliki, Sharqda Hindistondan tortib, G‘arbda Andaluziyagacha xukmron bo‘la turib, kichkinagina shaxmat taxtasidagi 32 donani tuzukroq idora qila olmayman» - degan fikrni kim aytgan?

=xalifa Ma‘mun

~Xorun ar Rashid

~Maxdiy

~Jobir Kufiy

::O‘rta asrlarda grossmeysterlar nima deb atalgan?

=Oliyalar

~Mansubalar

~Tabiyalar

~Grossmeysterlar

::“Xuroson, Xorazm, Mavaraunnaxrning qadimgi shatranj ustalari mo‘g‘ul istilosi davrigacha nimalarga erishganligining «oynai jahoni» dir” – deb kimning kitobiga ta’rif berilgan?

=Abulfath Ahmad Sijziyning

~Abu Hofizning

~Abu Ja‘far Ansoriyning

~Naim Xodimning

::Aburayhon Beruniy to‘rt raqib (oqlar, qoralar, yashillar, qizillar) o‘ynaydigan qadimgi hind shaxmatidagi donalar (to‘rtta shox, to‘rtta pux, to‘rtta fil, to‘rtta ot, o‘n oltita piyoda)ning joylashuvini qaysi asarida ko‘rsatib o‘tadi?

=«Hindiston»

~Geodeziya

~Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorlikalar

~Qonuni Mas'udiy

::FIDE versiyasi bo'yicha jahon chempionligi 2004 yilda kimga nasib etgan?

=Rustam Qosimjonovga

~Vishvanatan Anantga

~Aleksandr Xalifmanga

~Ruslan Ponomaryovga

::Jahon chempionini aniqlashning yangicha usuli – nokaut-tizimda turnir o'tkazish nechanchi yilda yo'lga qo'ydi?

=1996 yilda

~1997 yilda

~1998 yilda

~1999 yilda

::“Klassik shaxmat bo'yicha jahon chempioni”, degan nom qachon paydo bo'ldi?

=2000 yilda

~1993 yilda

~2002 yilda

~1998 yilda

::Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) shafeligi ostida jahon chempionligi uchun dona surishdan bosh tortgan shaxmatchilar kimlar?

=G.Kasparov va N.Short

~A.Karpov va G.Kasparov

~M.Tal va T.Petrosyan

~B.Spaskiy va A.Karpov

::Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) uchun murakkab davr nechanchi yilga kelib boshlandi?

=1993 yilgacha

~1988 yilgacha

~1990 yilgacha

~1997 yilgacha

::Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) nechanchi yilgacha jahon chempionini aniqlash tizimini o'z nazoratida ushlab turdi?

=1993 yilgacha

~1990 yilgacha

~1988 yilgacha

~1997 yilgacha

::Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) uyushtirgan dastlabki jahon chempionatida kim g'alaba qozongan?

=M.Botvinnik

~V.A.Mixaylov

~I.S.Shumov

~A.D.Petrov

::Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) jahon chempionatini o'tkazish mas'uliyatini nechanchi yilda oldi?

=1948 yilda

~1950 yilda

~1944 yilda

~1946 yilda

::Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) qachon tashkil topgan?

=1924 yil 20 iyulda

~1919 yil 20 iyulda

~1929 yil 20 iyulda

~1930 yil 20 iyulda

::Shaxmat bo'yicha ilk rasmiy jahon chempioni nechanchi yilda aniqlangan?

=1886 yilda

~1890 yilda

~1880 yilda

~1896 yilda

::Birinci rasmiy jahon chempioni kim?

=V.Steynits

~I.S.Shumov

~A.D.Petrov

~V.A.Mixaylov

::Birinci rus shaxmat masteri kim bo'lgan?

=A.D.Petrov

~I.S.Shumov

~K.A.Yanish

~D.S.Urusov

::Chernigov va Novgorod shaharlarida olib borilgan arxeologik tekshirishlar natijasida nechanchi asrdagi qadimiy shaxmat donalarining topilgan?

=XI asrdagi

~X asrdagi

~II asrdagi

~XII asrdagi

::Evropada XV – XVI asrlarda kimning muallifligida yozilgan shaxmat haqidagi kitob shaxmatning xalq ommasi o‘rtasida tobora ko‘proq tarqalishiga yordam berdi?

=Lusena, Damiano Lopes

~Leonardo, Polerio

~Salvio va Greko

~Greko, Polerio

::Shaxmat o‘yinida qachon rokirovka qabul qilingan?

=XV asrning oxirlari va XVI asrning boshlarida

~VI asrda

~V asrda

~X asrlarda

::Shatranj o‘yini qaysi qit‘ada hozirgi shaxmat nomiga ega bo‘lgan?

=Evropa

~Osiyo

~Amerika

~Avstraliya

::XV asrning oxirlari va XVI asrning boshlarida paydo bo‘lgan shaxmat haqidagi birinchi bosma kitoblarda qanday nazariyalar taklif etila boshlandi?

=o‘yin sur‘atini kuchaytirish va uning ichki mazmunini boyitish

~o‘yin sur‘atini kuchaytirish

~o‘yin taktikasi va texnikasiga e‘tiborni kuchaytirish

~shaxmat donalarini yurishlarini o‘zgartirish

::G‘arbiy Yevropada nechanchi asrlarga kelib, ayrim shaxmat donalarining nomlari va yurishlari o‘zgara boshladi?

=XIV – XV asrlarga

~V – X asrlarga

~IV – V asrlarga

~I – V asrlarga

::O‘rta asrlarda shaxmatga oid masalalar to‘plami nima deb atalgan?

=Mansubalar

~Oliyalar

~Tabiyalar

~Masalalar

::Nechanchi asrlarda O‘rta Osiyoda shatranj o‘z taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisiga ko‘tariladi?

=IX – X asrlarda

~IV – V asrlarda

~VI – VIII asrlarda

~IX – XI asrlarda

::Arab olimi va shatranchisi al-Adliy nechanchi asrlarda yashagan?

=IX asrda

~X asrda

~XI asrda

~XII asrda

::Nechanchi yilda Afrosiyobda (Samarqand) o‘tkazilgan tadqiqodlar chog‘ida VII-VIII asrlarga taalluqli yettita shaxmat donasi topilgan?

=1977 yilda

~1982 yilda

~1992 yilda

~1972 yilda

::Nechanchi yilda Surxondaryo viloyatidagi Dalvarzintepa yodgorligida olib borilgan arxeologik qazishmalar vaqtida Kushon davri, ya'ni I-II asrlarga oid shaxmat donalari topilgan?

=1972 yilda

~1982 yilda

~1977 yilda

~1992 yilda

::Kimlar «shatrang» so'zini «shatranj» tarzida talaffuz qilganlar?

=Arablar

~Eronliklar

~Forslar

~O'zbeklar

::Kim chaturanga va shatrang bir-biridan tamoman farq qiluvchi o'yinlardir, degan fikrni birinchi marta ilgari surdi?

=I.Mayzelis

~Abu Rayxon Beruniy

~Abu Hofiz

~Abul-Fath

::Shatrang to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar O'rta Osiyo adabiyotida nechanchi yillarda tilga olina boshlagan?

=600-yillarda

~800-yillarda

~500-yillarda

~700-yillarda

::Hindistonning qadimgi Chaturanga o'yini bilan hozirgi shahmat o'yinining asosiy farqi nimada?

=hind shaxmatida maxsus shashqol bo'lishi

~o'yin taxtasining ko'rinishi

~hind shaxmatida hozirgidek farzinlar bo'lmagan

~undagi donalar soni

::Shaxmatning boshlang'ich shaklsi qaerda o'ynalgan?

=Hindistonda

~O'zbekistonda

~Frantsiyada

~Xitoyda

::Shaxmatning boshlang'ich shaklsi eramizning nechanchi asrlarida paydo bo'lgan?

=eramizning II - IV asrlarida

~eramizning III - IV asrlarida

~eramizning II - V asrlarida

~eramizning I - II asrlarida

::O'zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida Prezident qarorida Respublikamizdagi umumta'lim maktablarining nechanchi sinfida sinov tariqasida shaxmat darslari o'tilishi belgilab berildi?

=2-sinfida

~3-sinfida

~4-sinfida

~1-sinfida

::O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida Prezident qarorida Respublikamizdagi nechta umumta’lim maktabida sinov tariqasida shaxmat darslari o‘tilishi belgilab berildi?

=150 ta

~160 ta

~170 ta

~180 ta

::O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida Prezident qarori qachon imzolandi?

=2018 yil 9 avgustda

~2018 yil 9 iyulda

~2018 yil 11 avgustda

~2018 yil 9 sentyabrda

ILOVA

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining

“Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2021-yil 14-yanvardagi PQ-4954-son qarori ijrosini ta‘minlash maqsadida ishlab chiqilgan SHAXMAT bo‘yicha pedagoglarni intensiv tayyorlash bo‘yicha 40 soatli trening

O‘QUV REJASI

1-kun			Soat miqdori
1.	15:00-15:45	O‘zbekistonda shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar. Shaxmat tarixi. Shaxmat taxtasi. Gorizontal, vertikal, diagonal. Shaxmat sipoxlarining nomi.	1
2.	15:45-16:30	Sipoxlarning yurishi. Piyodalarni boshqa sipohlarga aylanishi.	1
3.	16:30-17:15	Markaz va uning ahamiyati. O‘quv partiyalar. Masalalar yechish.	1
2-kun			
4.	15:00-15:45	Rokirovka. Yo‘lda urib o‘tish qoidasi	1
5.	15:45-16:30	Hujum va himoya. Shoxning ahamiyati. Kisht.	1
6.	16:30-17:15	Mot. Shaxmat o‘yini maqsadi. Durang. Doimiy kishti-qoyim. Masalalar yechish.	1
3-kun			
7.	15:00-15:45	Pot. Sipoxlar qiymati. Sipoxlar faolligi.	1
8.	15:45-16:30	Shaxmat alifbosi. Shaxmat o‘yinida o‘zini tutish qoidalari.	1
9.	16:30-17:15	Yakka shoxni mot qilish. Farzin va ruxda mot qilish. Masalalar yechish.	1
4-kun			
10.	15:00-15:45	Yakka shoxni ikki ruxda mot qilish. Farzinda mot qilish. Ruxda mot qilish.	1
11.	15:45-16:30	Yakka shoxni ikki filda mot qilish. Fil va otida mot qilish.	1
12.	16:30-17:15	O‘yinni qanday boshlash kerak. Shaxmat partiyasining uch qismi. Debyut. Mittelshpil. Enshpil. Masalalar yechish.	1
5-kun			
13.	15:00-15:45	Debyut qoidalari. Shox xavfsizligi. Debyutdan so‘ng qanday o‘ynash kerak.	1
14.	15:45-16:30	Mittelshpilda qanday o‘ynash kerak. Endshpilda qanday o‘ynash kerak.	1
15.	16:30-17:15	Ustunlik turlari. Masalalar yechish.	1
6-kun			
16.	15:00-15:45	Katta moddiy ustunlikdan foydalanish qoidalari. Bog‘lov. Ikkiyoqlama zarba.	1

17.	15:45-16:30	Ochiq xujum. Ochiq kisht. Ikkiyoqlama kisht. Kombinatsiya tushunchasi	1
18.	16:30-17:15	Chalg'itish. Jalb etish, blokirovka, to'sib qo'yish, ximoyani bartaraf etish kombinatsiyalari. Masalalar yechish.	1
7-kun			
19.	15:00-15:45	Bolalarga shaxmat o'rgatish metodikasi.	1
20.	15:45-16:30	Shaxmat o'rgatishda qo'llaniladigan o'yinlar, foydalaniladigan vositalar.	1
21.	16:30-17:15	Shaxmatni bola tarbiyasidagi o'rni va ahamiyati. Masalalar yechish.	1
8-kun			
22.	15:00-15:45	Musobaqalarni o'tkazish tartibi. Xakamlik qoidalari.	1
23.	15:45-16:30	Shaxmat soatlari. Shaxmat adabiyotlari.	1
24.	16:30-17:15	Internet tarmog'ida shaxmat saytlari va ulardan foydalanish. Inernet orqali shaxmat musobaqalarida ishtirok etish. Masalalar yechish.	1
9-kun			
25.	15:00-15:45	Imtixon	1
26.	15:45-16:30	Imtixonni topshira olmagan o'quvchilarni qayta sinovdan o'tkazish.	1
27.	16:30-17:15	O'quv qo'llanmalari bilan tanishish. Dars uchun zaruriy (elektron) o'quv materiallarini taqdim etish. Imtixonni muvaffaqiyatli yakunlagan o'quvchilarni sertifikat bilan taqdirlash.	1
	Jami		40 akademik soat

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. O‘zbekiston Respublikasi prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-3906 sonli Qarori. 2018-yil 9-avgust.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4954 sonli Qarori. 2021-yil 14-yanvar.
3. Muhitdinov M. Shaxmat. Maktablarning shaxmatni endi o‘rgana boshlagan o‘quvchilar va kam malakali shaxmatchilar uchun qo‘llanma. Tuzatilgan va to‘ldirilgan nashri. – T.: “Sharq”, 2007 y. – 352 b.
4. Muxitdinov M. 64 xona – 32 dona... . “Yosh gvardiya nashriyoti”. Toshkent 1975 y. – 112 b.
5. Qosimjonov R. Shaxmat-sehirli olam. Toshkent. 2013 y. – 200 b.
6. Shaxmat nazariyasi va amaliyoti. Ruscha to‘ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashridan tarjima. Ya.V.Estrin tahriri ostida. T.: “O‘qituvchi”. 1987 y. - 280 b.
7. Toshxo‘jayev Z. Rutam Qosimjonov – Jahon shaxmat toji sohibi. T.: “Yangi asr avlodi”. 2013 y. - 96 b.
8. Верещагин И.Л. Шахматы. Правила соревнований. -М.: Тера-Спортг. 2001.-80с.
9. Давыдюк СИ. Начинаящим шахматистам. Минск, Беларусь, 2002. 179с.
10. Дорфман И.Д. Метод в шахматах: Динамика и статика / Худож. – оформитель П.Приженко. – М.: ОАО “Типография “Новости”, 2007. – 240 с.
11. Дорфман И.Д. Метод в шахматах: Критическая позиция / Гл. ред. – В.В.Эльянов; Худож. –оформитель П.Приженко. – Харьков. Факт, 2007. – 208 с.
12. Костров В.П. Шахматы для детей и родителей. Костров В.Н., Давлетов Д.А. М.: 2005. 128с.
13. Косиков А.И. Элементы шахматной стратегии / А.И.Косиков. – К.: Национальный учебник, 2009. 224 с.
14. Макс Эйве. Стратегия и тактика. Курс шахматных лекций. М.:
15. Русский шахматный дом; Ростов н/Д: издво «Феникс»), 2002. 320 с.
16. Славин И.Л. Стратегия защиты. II, III разряды, КМС / И.Л.Славин. – Архенгельсж: Правда севера, 2011. – 256 с. : ил.

Mundarija

KIRISH.....	4
I-BOB. SHAXMAT TARIXI VA UNING RIVOJLANISHI.....	6
I.1. Shaxmatning qadimiyligi, kelib chiqishi va rivojlanishi.....	6
I.2. O'rta Osiyo zaminida shaxmatning rivojlanishi.....	7
I.3. Evropa mamlakatlarida shaxmatning rivojlanishi.....	9
I.4. Rossiyada shaxmatning rivojlanishi.....	10
I.5. Jahon chempionatlarining vujudga kelishi.....	12
II-BOB. O'ZBEKISTONDA SHAXMATNING RIVOJLANISHI VA O'ZBEK SHAXMAT MAKTABI.....	16
II.1. O'lkamiz – shaxmat vatani.....	16
II.2. O'zbekistonda shaxmat.....	25
II.3. Georgiy A'zamov – O'zbekistonlik birinchi xalqaro grossmeyster.....	27
II.4. Shaxmat mustaqillik yillarida.....	28
II.5. O'zbekiston Shaxmat Federatsiyasi.....	32
II.6. Shaxmat olamining rekordlari.....	34
III-BOB. O'QUVCHILARGA SHAXMATNI O'QITISH METODIKASI.....	37
III.1. Shaxmatni o'rgatishning asoslari.....	38
III.2. Shaxmatni o'qitishning ba'zi jihatlari haqida.....	39
III.3. Shaxmatni o'rgatishning didaktik va metodik tamoyillari.....	40
III.4. Shaxmatni o'qitishda didaktik tamoyillarni qo'llash xususiyatlari.....	44
III.5. Shaxmatni o'qitishning asosiy usullari.....	55
III.6. Talabalarga shaxmatni o'rgatish.....	57
IV-BOB. SHAXMATNI INTEGRATSIYALASHGAN HOLDA O'QITISH.....	62
IV.1. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda shaxmatni integratsiyalashgan holda o'qitish muammosining holati.....	62
VI.2. Integratsiyalashgan o'quv elementlari bilan shaxmatni o'rgatish.....	65
VI.3. Integratsiyalashgan shaxmat darslarining turlari va shakllari.....	67
V-BOB. SHAXMAT STRATEGIYASI VA TAKTIKASI ASOSLARI.....	79
V.1. Shaxmat strategiyasi.....	79
V.2. Shaxmat taktikasi.....	81
V.3. Strategiya, tahlil, reja.....	83
V.4. Shaxmatning nazariy qoidalari.....	85
V.5. Shaxmatchining psixologik va jismoniy tayyorgarligi muammolari.....	89
VI-BOB. SHAXMAT ETIKASI.....	103
VI.1. Shaxmatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati.....	105
VI.2. Shaxmat – daholar o'yini.....	107
SHAXMAT TERMINLARI.....	109
Nazorat uchun testlar.....	111

ILOVA.....	145
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI	147

